

Unwertes Leben Unwerter Tod

Unwertes Leben¹ Unwerter Tod²

ΣΑΡΡΑ ΜΑΤΣΑ (φοιτήτρια)

ΛΟΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ (επιβλέπων καθηγητής)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ 'ΣΥΜΒΙΩΣΕΙΣ'

---

¹ Αυτοί που δεν αξίζουν να ζουν. Zygmunt Bauman, "Η νεωτερικότητα και το Ολοκαύτωμα", *Περί θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, επιμ. Δ. Μακρυνιώτη, μτφ. Κ. Αθανασίου, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος, 2008, σελ. 509

² Αυτοί που δεν αξίζουν να πεθάνουν. (παράφραση της παραπάνω φράσης)

Ευχαριστίες

- στον επιβλέποντα καθηγητή Λόη Παπαδόπουλο για την καθοδήγηση και την συνολική υποστήριξη
- στον Αλέκο Ράπτη
- στον Άγγελο Παπαγεωργίου
- στον Τζων Καλέφ Εσδρά
- στο Γιώργο Σμύρη
- στον Ματαθία Βαρούχ
- στον Μάκη Καμπελή
- στο Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο
- στον Ευτύχη Ευθυμίου
- στην Αφροδίτη Μαραγκού, Φάνη Ρούσσο και Νατάσα Φερεντίνου
- στους γονείς μου, Μωυσή Μάτσα και Ξανθή Βερροίου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Οι εβραίοι- ταφικές διαδικασίες και συνήθειες
- Εβραϊκή κοινότητα Ιωαννίνων
- Η Γενοκτονία στην περίπτωση της Κοινότητας των Ιωαννίνων
- Οι εβραϊκές περιουσίες των Γιαννιωτών
- Εβραϊκό νεκροταφείο Ιωαννίνων
- Ιερότητα χώρου νεκροταφείου
- Βεβηλώσεις στο δημόσιο χώρο
- Απομαγνητοφωνήσεις

Περίληψη

Η εργασία πραγματεύεται διαφορετικά ζητήματα με βάση το εβραϊκό νεκροταφείο Ιωαννίνων και την ιστορία του. Τα ζητήματα καθόλη την πορεία της έρευνας αναπτύχθηκαν διακλαδωτά, με μερικό συσχετισμό μεταξύ τους ή και καθόλου, και διερευνήθηκαν παράλληλα. Για το λόγο αυτό δεν υπάρχει συγκεκριμένη σειρά με την οποία μπορεί να αναγνωστεί η εργασία και το κάθε τεύχος είναι θεωρητικά αυτόνομο. Ο γενικός τίτλος *Unwertes Leben/Unwerter Tod* παραπέμπει στην τύχη ενός λαού ο οποίος θεωρήθηκε ανάξιος ζωής κατά τη γενοκτονία του 20ου αιώνα, αλλά και ανάξιος θανάτου λόγω της τύχης των εντόπιων εβραϊκών νεκροταφείων.

Εκκινώντας από την ιστορική και χωροταξική περιγραφή του συγκεκριμένου νεκροταφείου μέσα στον αστικό ιστό κατά τη διάρκεια των δυο τελευταίων αιώνων, επιχειρείται μια προσέγγιση σχετικά με την παράλληλη ανάπτυξη και διαφοροποίηση των περιοχών ταφής και της ίδιας της πόλης. Ακόμη μια έρευνα πραγματοποιήθηκε σχετικά με την μακρόχρονη ιστορία των Ρωμανιωτών εβραίων των Ιωαννίνων. Έπειτα η εργασία εστιάστηκε στο ζήτημα της τύχης των περιουσιών κατά τη διάρκεια του εκτοπισμού τους καθώς και στην ίδια τη γενοκτονία, ως μηχανισμός πολιτικής εξόντωσης των 'ανεπιθύμητων άλλων'.

Σε επόμενο στάδιο διερευνώνται οι ταφικές διαδικασίες και συνήθειες με στόχο να κατανοηθεί πληρέστερα τόσο η

κατανομή των λειτουργικών χώρων εντός του νεκροταφείου όσο και ο άμεσα συνδεδεμένος τρόπος διαχείρισης της θνητότητας στη θρησκεία αυτή. Κατ' επέκταση σε αυτό το σκέλος της εργασίας, η ιερότητα του χώρου του νεκροταφείου συσχετίζεται σαφώς καθώς οι κοινωνικές και θρησκευτικές αντιλήψεις περί του νεκρού σώματος καθόριζαν τη χρήση, την αίσθηση και επομένως τη θέση που λάμβαναν οι τόποι ταφής.

Τέλος, με απαρχή ένα σημαντικό αρχείο καταγραφής αντισημιτικών ενεργειών κατά του εβραϊκού νεκροταφείου Ιωαννίνων, γίνεται αναφορά σε έναν σύγχρονο επαναπροσδιορισμό της έννοιας της βεβήλωσης, ως επαναπόδοσης του αποιεροποιημένου αντικειμένου στη δημόσια σφαίρα.

Abstract

This diploma thesis addresses different issues based on the Jewish cemetery of Ioannina and its history. These issues were developed ramified throughout the progress of the research, in little or no correlation with one another and were explored in parallel time. Therefore there is no specific order in which this thesis should be read and each one of the parts is theoretically autonomous. The master title *Unwertes Leben/Unwerter Tod* refers to the fortune of this people who has been considered as unworthy life during the great genocide of the 20th century, but also unworthy death because of the fortune of the local Jewish cemeteries.

Beginning with the historical, spatial and land use description of this particular cemetery in the urban fabric during the last two centuries, we attempt to make an approach on the parallel development and differentiation of the burial sites and the city itself. Another research included refers to the long history of the Romaniotes Jews of Ioannina city. Afterwards the project focuses on the matter of conclusion of their properties during their deportation as well as the fact of the genocide as mechanism of political extermination of the 'undesired others'.

On the next stage, there is a study on the burial processes and customs in order to thoroughly understand not only the

allocation of the functional spaces into a cemetery but also the directly connected way of managing the mortality in this religion. Therefore, in this part of the thesis, the sacredness of the cemetery space is clearly correlated as the social and religious perceptions on the dead body defined the use, the sense and therefore the condition that the burial sites holded.

Finally, originating from a significant archive of antisemitic activities against the jewish cemetery of Ioannina, there is a reference on a contemporary redefinition of the notion of profanation, as a new output of the de-sacred object to the public sphere.

Οι εβραίοι- ταφικές διαδικασίες και συνήθειες

Ιδεολογικά, ο θάνατος στην εβραϊκή θρησκεία, παρά το γεγονός ότι αναφέρεται στην πίστη σε κάποιου είδους μετά-θάνατο ζωή, δεν περιγράφεται με τις έννοιες του παραδείσου και της κόλασης όπως αναπτύχθηκαν αργότερα στην χριστιανική θρησκεία και δεν παίζουν τον ίδιο κεντρικό ρόλο. Στην Τορά (ιερό θρησκευτικό βιβλίο) ο όρος που χρησιμοποιείται για την *κατοικία των ψυχών* μετά τον θάνατο είναι το Σεόλ, όπου οι ψυχές πιθανολογείται ότι διάγουν ένα είδος ακαθόριστης και θαμπής ζωής. Παρόλα αυτά, δεν συνδέεται με την έννοια της ανταμοιβής ή της τιμωρίας. Επειδή ο θάνατος στον Ιουδαϊσμό δεν είναι καθορισμένος στη φύση του, δεν αποτελεί κεντρικό κομμάτι της εβραϊκής θεολογίας και ούτε υπάρχει κάποια συγκεκριμένη άποψη για αυτό το ζήτημα, όπως στο χριστιανισμό.³ Στις θρησκείες είναι πιθανό ότι η εσχατολογία, δηλαδή η διδασκαλία για το τέλος του κόσμου και του ανθρώπου, εξελίσσεται ανάλογα με τα γεγονότα που διαδραματίζονται στη ζωή. Για παράδειγμα, έπειτα από τα σοβαρά γεγονότα της καταστροφής του Ναού της Ιερουσαλήμ από τους Ρωμαίους, τη δυσάρεστη πολιτική κατάσταση στο αρχαίο Ισραήλ με τις επαναλαμβανόμενες στρατιωτικές ήττες και την αδυναμία ανεξάρτητης εθνικής υπόστασης, η θεολογική σκέψη της εποχής αναγκάστηκε να στραφεί σε περαιτέρω

---

³ Ο ραβινικός σχολιασμός, δηλαδή το Ταλμούδ και ο μυστικιστικός Ιουδαϊσμός αναφέρθηκαν στο θέμα αυτό και ευθύνονται για την μεγάλη ποικιλία των σχετικών υποθέσεων που έχουν γίνει αλλά δεν επιτρέπουν μια ξεκάθαρη απάντηση. http://www.cohen.gr/newsite/index.php?option=com_content&view=article&id=988:2010-03-14-08-43-14&catid=35:jewdaism&Itemid=59 και <https://abravanel.wordpress.com/2010/02/07/jewish-burrial-customs-evraikes-kideies/> (Τελευταία επίσκεψη 09.06.2015)

διερεύνηση σχετικά με το τέλος του κόσμου, καθώς η έννοια του Σεόλ που αναφέρθηκε πιο πάνω, δεν επαρκούσε πια.⁴

Η έννοια της ανάστασης των νεκρών, δηλαδή κυρίως της αθανασίας της ψυχής και όχι τόσο της ανάστασης ως φυσική υπόσταση, αποτέλεσε μια καθυστερημένη εξέλιξη της εβραϊκής θεολογικής σκέψης και αφορούσε στην ατομική σωτηρία. Οι θεωρίες περί του κόσμου που έπεται, αν και δεν προσδιορίζουν ακριβώς μια μετά-θάνατον κατάσταση ή την ανάσταση, δίνουν εκτός των άλλων ένα νόημα σε αυτούς που χάνουν τη ζωή τους λόγω της πίστης τους. Η βασικότερη και πιο κοινή αντίληψη της εβραϊκής εσχατολογίας είναι τελικά η πεποίθηση ότι η ψυχή είναι αυτό που μας χαρακτηρίζει ως άτομα και θεωρείται άφθαρτη και αιώνια και οπότε μένει άθικτη ακόμα και μετά τον θάνατο. Όλα τα υπόλοιπα αποτελούν απλώς εικασίες.⁵

«Με αυτό το γεγονός (σσ. του θανάτου) κλείνει ο κύκλος της ζωής του ανθρώπου. Στην κοινή αυτή μοίρα υπόκειται και ο εβραίος, όπως όλα τα όντα της φύσης. Είναι η τελευταία πράξη της ζωής, που δίνει νόημα σ' αυτή την ίδια τη ζωή, γιατί χωρίς το στάδιο του θανάτου, πώς θα μπορούσε να κατανοηθεί η ζωή; Ο εβραίος άλλωστε διδάσκεται από τη θρησκεία του, ότι ο θάνατος είναι μία

4

http://www.cohen.gr/newsite/index.php?option=com_content&view=article&id=988:2010-03-14-08-43-14&catid=35:jewdaism&Itemid=59 και
<https://abravanel.wordpress.com/2010/02/07/jewish-burrial-customs-evraikes-kideies/>
(Τελευταία επίσκεψη 09.06.2015)

5

http://www.cohen.gr/newsite/index.php?option=com_content&view=article&id=988:2010-03-14-08-43-14&catid=35:jewdaism&Itemid=59 και
<https://abravanel.wordpress.com/2010/02/07/jewish-burrial-customs-evraikes-kideies/>
(Τελευταία επίσκεψη 09.06.2015)

φυσιολογική μετάβαση από την επίγεια ζωή στην Αιωνιότητα και ότι κι εκεί θα είναι ευτυχής, κάτω από τη σκέπη του Θεού, κατά τα έργα του.»⁶ Εθιμοτυπικά, στην εβραϊκή θρησκεία, ακόμη από την χρονική περίοδο που ο πιστός νοσεί βαριά, περιτριγυρίζεται από εθελοντές που προσφέρουν κοινωνικές υπηρεσίες και από συγγενείς (Χεβρά Καντισά) οι οποίοι θα προσευχηθούν την ύστατη ώρα. Σήμερα το κομμάτι αυτό αναλαμβάνουν γραφεία κηδειών που έχουν συνάψει συμβάσεις με τις τοπικές κοινότητες και συνεργάζονται με τον ραβίνο. Από τη στιγμή του θανάτου, ένα κεριό θα πρέπει να καίει κοντά στον νεκρό ως υπενθύμιση ότι η αιώνια ψυχή του συνεχίζει να υπάρχει, ένα έθιμο που έχει περάσει και στη χριστιανική θρησκεία. Τόσο οι ορθόδοξοι όσο και οι συντηρητικοί εβραίοι διαθέτουν έναν shomer (δηλαδή έναν φρουρό) για να προσέχει τον νεκρό μέχρι την ταφή. Ο σόμερ κρατά συντροφιά στον νεκρό γιατί κυριαρχεί η πεποίθηση πως η ψυχή του (ή αλλιώς το νεσάμα) τριγυρνά γύρω από το σώμα μέχρι τη στιγμή που αυτό θα ταφεί κανονικά.⁷ Ο σόμερ αποτελεί κατάλοιπο αρχαίων εποχών όπου η σωρός είχε ανάγκη προστασίας αλλά σήμερα αποτελεί έκφραση τιμής στον νεκρό.

Μια από τις βασικές συνήθειες που έπονται του θανάτου είναι το πλύσιμο του νεκρού εσωτερικά και εξωτερικά (Τααρά ή Ρεχισά), που διενεργείται από άτομα του ίδιου φύλου με τον νεκρό. Η πράξη του πλυσίματος σήμερα γίνεται συνήθως σε ειδικούς χώρους που ονομάζονται νεκροπλυντήρια και αποτελούν

---

⁶ Μωυσής Εσδράς, *Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισα, πριν και μετά το Ολοκαύτωμα*, Λάρισα: Εκδόσεις Μελανός Α.Ε., 2000, σελ. 48

⁷ Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, μτφ. Κ. Χαλμούκου, Εκδόσεις Άγρα, 2010, σελ. 65

παραπλήσιο βοηθητικό χώρο είτε δίπλα στη συναγωγή είτε εντός του χώρου του νεκροταφείου. Το σώμα θα πρέπει να παραδοθεί και πάλι στη γη από όπου προήλθε, καθαρό και γυμνό, χωρίς κανένα ένδυμα ή στόλισμα, περιτυλιγμένο μόνο με το ειδικό σάβανο. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο νεκρός δεν αποκαλύπτεται και μεταφέρεται πάντα τελείως σκεπασμένος από τη στιγμή του θανάτου του. Η σωρός τοποθετείται σε ένα απλό φέρετρο, χωρίς κανένα επιπλέον στολίδι, κόσμημα ή ένδυμα πλέον του νεκρικού σαβάνου. Ο λόγος πίσω από αυτή την εξαιρετικά απλή εμφάνιση του νεκρού είναι για να υποδείξει την γύμνια μας και την ισότητα μας μπροστά στον θάνατο. Το φέρετρο συνηθίζεται να καλύπτεται από ένα μαύρο ή λευκό ύφασμα με το άστρο του Δαβίδ, ανάλογα με την ηλικία του νεκρού. Υπάρχει επίσης μια κατηγορία ατόμων με το επώνυμο Κοέν, οι οποίοι πρέπει να αποφύγουν οποιαδήποτε επαφή με τον νεκρό. *«Για να μπουν οι Κοχανίμ (Κοέν) στον ναό πρέπει πρώτα να υποβληθούν σε μια σειρά από εξαγνισμούς για να απαλλαγούν από το μίσμα της επικοινωνίας μεταξύ νεκρών και ζωντανών.»*⁸

Υπάρχουν ταφικά έθιμα τα οποία λέγεται ότι προέρχονται από την περίοδο της διαμονής των εβραίων στην Ισπανία, όπως για παράδειγμα το άδειασμα των δοχείων με νερό στο σπίτι του νεκρού. Το συγκεκριμένο λέγεται ότι συνδέεται με τον Άγγελο του Θανάτου ο οποίος μόλυνε τα νερά, καθαρίζοντας το ξίφος του, μετά την τέλεση της αποστολής του. Το νερό παίζει ιδιαίτερο

---

⁸ Οι κοχανίμ είναι εκείνη η κατηγορία των ιερέων που κατάγονται από τον Ααρών, αδελφό του Μωυσή και σήμερα είναι γνωστοί με το όνομα Κοέν. Ο.π., Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, σελ. 63

ρόλο στις θρησκείες, ως στοιχείο καθαρισμού και εξαγνισμού. Το έθιμο αυτό ανήκε στον επίσημο κατάλογο της Ιεράς Εξέτασης στην Ισπανία για να διαπιστωθεί αν ο εξεταζόμενος είναι κρυπτό-εβραίος. Ακόμη, σε μερικά σπίτια αφήνουν το νερό να τρέχει λίγο από μια βρύση, πάλι σε μια πρόθεση καθαρισμού από το κακό. Σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, όπως τον Βόλο, συνηθίζουν να σπάνε ένα κανάτι με λίγο νερό την ώρα που ξεκινά η μεταφορά του νεκρού στο νεκροταφείο.

Άλλα κατάλοιπα προηγούμενων εποχών είναι το έθιμο ότι η κηδεία οφείλει να ξεκινήσει το συντομότερο δυνατόν, αν όχι την ίδια μέρα, τουλάχιστον την επόμενη, εκτός και αν είναι Σαμπάτ (γιορτή Σαββάτου, ημέρα αφιερωμένη στο Θεό). Η πρακτική προέρχεται από το γεγονός ότι το ζεστό μεσανατολικό κλίμα δεν επέτρεπε την διατήρηση του νεκρού. Συνήθως η τελετή λαμβάνει χώρα είτε στη συναγωγή, είτε συνηθέστερα κατευθείαν στον μικρό ευκτήριο οίκο που ονομάζεται νεκροπλυντήριο, όπως προαναφέρθηκε, και σπανιότατα στο σπίτι του νεκρού. Η τελετή είναι σύντομη και χαρακτηρίζεται από τις επτά περιφορές που θα κάνει ο ραβίνος γύρω από το φέρετρο και τα λίγα λόγια που μπορεί να πει κάποιος προς τιμή του εκλιπόντα. Εκτός από το ραβίνο, επτά φορές γύρω από τον νεκρό περιστρέφονται και κάποιοι επιλεγμένοι άνδρες, τουλάχιστον δέκα στον αριθμό (Μινιάν), οι οποίοι σχηματίζουν μια αλυσίδα γύρω του και ψέλνουν διάφορες προσευχές. Ειδικά αυτή η διαδικασία πραγματοποιείται πια εδώ και πολλά χρόνια στο νεκροπλυντήριο. Αυτή η νεκρολογία (εσπέντ) είχε σκοπό από παλαιότερα τόσο να εξυμνήσει τον νεκρό, όσο και να προκαλέσει την θλίψη στους παρευρισκομένους προωθώντας την μετάνοια

και αποτελεί τιμή για τους άνδρες οι οποίοι θα περιστραφούν γύρω του.

Έτσι, αφού τελειώσει η νεκρώσιμη λειτουργία, ξεκινά η πομπή για το νεκροταφείο. Η πορεία της κηδείας επιτρέπεται να απαρτίζεται από άντρες και γυναίκες, όμως από ένα σημείο και μετά συνεχίζουν μόνο άντρες, και πάλι τουλάχιστον δέκα στον αριθμό. Στη συνέχεια, αφού η πομπή καταλήξει στο σημείο ταφής, ο νεκρός αποσπάται από το φέρετρο και τοποθετείται στον τάφο σε απευθείας επαφή με το χώμα, ώστε να επιστρέψει στο στοιχείο από όπου προήλθε. Σχετικά με αυτό, τίποτα δεν θα πρέπει να εμποδίσει τη φυσική διαδικασία αποσύνθεσης, επομένως η παραδοσιακή εβραϊκή νομοθεσία απαγορεύει τη χρήση φέρετρων που είναι φτιαγμένα από οποιοδήποτε άλλο υλικό εκτός από ξύλο, γιατί αλλιώς θα επιβραδυνθεί η επιστροφή του σώματος στη γη.⁹ Συνήθειες όπως η καύση των νεκρών είναι ξένες στην εβραϊκή παράδοση, καθώς γίνεται και μια αβάσιμη σύνδεση της διαδικασίας της καύσης με τα σχετικά πρόσφατα γεγονότα του Ολοκαυτώματος. Αποτελεί όμως προσωπική επιλογή του κάθε ραβίνου εάν θα δεχτεί να τελέσει τη λειτουργία στην περίπτωση της καύσης. Από την άλλη μεριά, η ταρίχευση απαγορεύεται αυστηρά, αφού όπως προαναφέρθηκε, το σώμα πρέπει να επιστρέψει στη γη.

Σχετικά με τις λεπτομέρειες του τάφου, αυτός οφείλει να είναι τουλάχιστον 1 μέτρο βαθύς. Το γεγονός αυτό αποτελεί μια δυσάρεστη εξέλιξη των τελευταίων χρόνων, καθώς οι οικογένειες

---

⁹ Ο.π., Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, σελ. 65

απαιτούν πιο ενισχυμένη κατασκευή και βαθύτερη ταφή ώστε να ελαχιστοποιούνται οι πιθανότητες βεβήλωσης από τις σχετικά συχνές αντισημιτικές επιθέσεις στα εβραϊκά νεκροταφεία. Η σωρός χαμηλώνεται με τα πόδια πρώτα και τοποθετείται ξαπλωτή, με μια μικρή πέτρα κάτω από το κεφάλι ώστε να μπορεί το πρόσωπο του νεκρού να κοιτά θεωρητικά προς την Ιερουσαλήμ. Στο σημείο αυτό και λίγο πριν χαμηλωθεί η σωρός, μπορούν να πλησιάσουν οι συγγενείς αρσενικού φύλου να ασπαστούν τον νεκρό για τελευταία φορά. Στο τέλος της επιμνημόσυνης λειτουργίας θεωρείται μισβά (ευλογία και υποχρέωση) των μελών της οικογένειας και των φίλων να φτυαρίσουν χώμα πάνω στον τάφο ή να αφήσουν μια πέτρα δίνοντας συμβολικά στον νεκρό την "άδεια να αναχωρήσει" και παρέχοντας ένα αίσθημα ολοκλήρωσης της διαδικασίας.¹⁰ Το πλύσιμο του νεκρού, η τοποθέτησή του μέσα σε σάβανο, η παροχή σόμερ (φύλακα), ο εγκλεισμός του νεκρού σε φέρετρο και ο ενταφιασμός του είναι τα πέντε επιβεβλημένα βήματα για να τιμηθεί η μνήμη του.

Μετά το πέρας της ταφής, γίνεται επιτόπου μια επιμνημόσυνη προσευχή¹¹ και συνηθίζεται η προσφορά χρηματικών ποσών υπέρ αγαθοεργών σκοπών στη μνήμη του νεκρού όπως και στη χριστιανική θρησκεία στην Ελλάδα. Τα λουλούδια και τα στεφάνια είναι ξένα προς την εβραϊκή παράδοση, για αυτό και στα εβραϊκά νεκροταφεία σπάνια υπάρχουν ανθοστήλες. Οι τάφοι δεν φέρουν

---

¹⁰ Ο.π., Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, σελ. 66

¹¹ Η προσευχή ονομάζεται Καντίς και προέρχεται από την αραμαϊκή λέξη που σημαίνει «ιερός». Ο.π., Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, σελ. 66

συνήθως φωτογραφίες και οι κάθετες στήλες φέρουν μόνο τις πληροφορίες του νεκρού και πιθανώς την προσωπική διακριτική διακόσμηση με διάφορα θρησκευτικά σύμβολα. Ο τάφος αποτελεί την τελευταία κατοικία του νεκρού αφού οι εβραίοι δεν ξεθάβουν ποτέ τους νεκρούς τους, εκτός από περιπτώσεις φυσικών καταστροφών, κρατικής κατάσχεσης, λανθασμένης ταφής αλλά ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις, απλώς μεταφέρονται σε άλλο τάφο. Η εκταφή του νεκρού, όπως συνηθίζεται στην χριστιανική παράδοση, θεωρείται από τις χειρότερες δυνατές βεβηλώσεις και πηγή τρόμου στην εβραϊκή παράδοση. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που τα εβραϊκά νεκροταφεία απαιτούν διαφορετικού είδους έκταση από ένα χριστιανικό νεκροταφείο σε βάθος χρόνου.

Κατά την αποχώρηση από την τελετή συνηθίζεται να πλένονται τα χέρια σε μια βρύση που πάντα είναι διαθέσιμη στους επισκέπτες στο χώρο του νεκροταφείου ή στο σπίτι, κατά την επιστροφή. Αφού οι συλλυπηθέντες και οι πενθούντες επιστρέψουν στο σπίτι του νεκρού, ακολουθεί το έθιμο της Κριάς, το σκίσιμο δηλαδή του ρούχου του καθενός από τους συγγενείς πρώτου βαθμού από τον ραβίνο, σε ένδειξη πένθους και οδύνης. Σχετικά με την έκφραση του θρήνου, διαβάζουμε στην βιβλιογραφία ότι τον 19ο αιώνα είχαν αυστηρά απαγορευθεί οι έντονες εκδηλώσεις όπως οι αυτοτραυματισμοί, οι οποίοι ήταν συχνόι μεταξύ των γυναικών. Έπειτα από το έθιμο αυτό, συνηθίζεται να προσφέρεται ένα σύντομο και λιτό γεύμα που διαφοροποιείται στα είδη του από κοινότητα σε κοινότητα. Οι πενθούντες κάθονται στο πάτωμα σε μαξιλάρια, χωρίς παπούτσια, με πλάτη στον τοίχο. Από τη διαδικασία αυτή

εξαιρούνται τα μη θρησκευτικά ενηλικιωμένα παιδιά (μικρότερα των 13 ετών). Οι επιμνημόσυνες ακολουθίες γίνονται στις επτά μέρες, στους 11 μήνες κατά τον πρώτο χρόνο και τα επόμενα χρόνια στην επέτειο του θανάτου. Οι εκδηλώσεις αυτές γίνονται συνήθως στη συναγωγή.¹² Τέλος, όταν κάποιος επισκέπτεται ένα εβραϊκό νεκροταφείο σε οποιαδήποτε περίπτωση, αφήνει μια μικρή πέτρα στην ταφόπλακα ως απτή απόδειξη της ευλαβικής παρουσίας του εκεί, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω κατά το πέρας της κηδείας.¹³

Όσον αφορά στο χώρο του νεκροταφείου, ενημερωνόμαστε για τις εβραϊκές συνήθειες από το εγχειρίδιο της Marilyn Yalom, ο οποίος αναφέρεται στα αμερικάνικα νεκροταφεία που είναι παρόμοια στα έθιμα με τα ελληνικά. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως «οι εβραίοι έχουν την τάση να φροντίζουν τα νεκροταφεία τους. Σε αντίθεση με τους χριστιανούς, δεν τα φτιάχνουν δίπλα στους οίκους θρησκευτικής λατρείας αλλά σε μεγάλη απόσταση από αυτούς.»¹⁴ Πράγματι, τα εβραϊκά νεκροταφεία στην Ελλάδα δεν καταλαμβάνουν χωρικά τον περίγυρο της συναγωγής αλλά είναι αρκετά απομακρυσμένα και διαχωρισμένα ως θρησκευτικοί χώροι λατρείας. Ακόμη ο συγγραφέας μας ενημερώνει πως στην Αμερική «ο χώρος στα εβραϊκά κοιμητήρια προοριζόταν αποκλειστικά για εβραίους και λειτούργησε ως φόβητρο κατά της επιγαμίας. Κατ' αρχήν δεν θα παντρευόσουν ποτέ κάποιον που

---

¹² Ό.π., Μωυσής Εσδράς, *Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας, πριν και μετά το Ολοκαύτωμα*, σελ. 49-50

¹³ Ό.π., Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, σελ. 66

¹⁴ Ό.π., Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, σελ. 63

Δεν θα μπορούσε να ταφεί δίπλα σου. Ωστόσο κάποιες φορές οι κανόνες παρακάμπτονταν προκειμένου να ταφεί στο εβραϊκό κοιμητήριο κάποιος αλλόθρησκος σύζυγος». ¹⁵ Δεν γνωρίζουμε παρόμοιες παραβλέψεις στην περίπτωση των ελληνικών χώρων ταφής, όμως υπάρχουν περιπτώσεις νεκροταφείων στην Ελλάδα, τα οποία περιέχουν τμήματα τάφων αλλόθρησκων, και επομένως εβραίων, όπως το Α΄ Νεκροταφείο Πατρών.

Ελληνική νομοθεσία σχετικά με τα εβραϊκά νεκροταφεία

«Το νομικό καθεστώς των εβραϊκών νεκροταφείων κατά γνωμοδότηση του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους και κατά γνωμάτευση του νομικού Χρήστου Α. Παπανδρέου "περί Διοικήσεως και Διαχειρίσεως Ιερών Ναών και Νεκροταφείων και νομοθετικών διαταγμάτων" καθορίζεται ως εξής: "Διά του άρθρου 3 του Ν. 592/68, τα κοιμητήρια χαρακτηρίζονται ως πράγματα εκτός συναλλαγής. Σύμφωνα με τον ίδιο νόμο, όχι μόνο τα κοιμητήρια (νεκροταφεία), αλλά και οι τάφοι (ατομικοί ή οικογενειακοί), αποτελούν πράγματα εκτός συναλλαγής, εν αρμονία δε τελεί ο νόμος αυτός προς την αρχή του άρθρου 966 του Αστικού Κώδικος, ότι πράγματα εκτός συναλλαγής είναι, μεταξύ άλλων, και τα προορισμένα στην εξυπηρέτηση δημοτικών, κοινοτικών ή θρησκευτικών σκοπών και επί πλέον, ότι η έννοια του τάφου

---

¹⁵ Ο.π., Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, σελ. 64

πληρούται διά του εις αυτόν ενταφιασμού του νεκρού. Προ του ενταφιασμού ο τόπος δεν είναι θρησκευτικόν πράγμα (*res religiosum*). Τούτο καθίσταται από του ενταφιασμού, με την πρόθεσιν όπως ο τόπος είναι η τελευταία κατοικία του νεκρού. Την ίδιαν τύχην ακολουθεί και το Μνημείον, ως προς τη νομικήν αυτού κατάστασιν. Ακόμη η περιουσία των κοιμητηρίων παραμένει εις την κυριότητα των ιδρυσάντων αυτά Δήμων ή Κοινοτήτων ή Ναών ή Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων».»¹⁶

---

¹⁶ Ο.π., Μωσής Εσδράς, *Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας, πριν και μετά το Ολοκαύτωμα*, σελ. 166-167

Εβραϊκή Κοινότητα Ιωαννίνων

Αναφερόμενοι στα Ιωάννινα, η πιθανότερη εκδοχή για την άφιξη των εβραίων είναι το 600-650 μ.Χ., καθώς η πόλη βρισκόταν σε αστική ανάπτυξη και αποτελούσε την ασφαλέστερη επιλογή για την μετακίνηση και εγκατάσταση αυτών που κατοικούσαν στις ελληνόφωνες εβραϊκές κοινότητες της ελληνιστικής και βυζαντινής περιόδου (π.χ. Άρτα, αρχαία Φωτική και Νικόπολη).¹⁷ Από τότε, οι εβραίοι των Ιωαννίνων υιοθέτησαν τον όρο *Ρωμανιώτες* ο οποίος υποδήλωνε ότι ήταν κάτοικοι της Ρωμανίας, δηλαδή του Ανατολικού Ρωμαϊκού (Βυζαντινού) κράτους. Η λέξη αυτή ταυτίζεται με τις προσφωνήσεις Ρωμαίος και Ρωμιός, οι οποίες συσχετίζονται άμεσα με την ελληνική καταγωγή.¹⁸ Πριν βέβαια από την τελική άφιξή τους στα Ιωάννινα, η εβραϊά συγγραφέας Ευτυχία Νάχμαν στο βιβλίο της *“Γιάννενα, Ταξίδι στο παρελθόν”*, αναφέρει ότι η εγκατάσταση των προγόνων των Γιαννιωτών εβραίων στην Ελλάδα είναι πολύ

---

¹⁷ Ευτυχία Νάχμαν, *Γιάννενα, Ταξίδι στο Παρελθόν*, Αθήνα : Εκδόσεις TALOS, 1996, σελ. 15 και «*Διαβάζοντας την προς Τίτον επιστολή, του Απ. Παύλου, (κεφ. 3 παρ. 12) που λέει: Όταν πέμψω Αρτεμάν προς σε ή Τυχικόν σπούδασον ελθείν προς με εις Νικόπολιν, εκεί γαρ κέκρικα παραχειμάσαι (να ξεχειμωλιάσω)*», συμπεραίνουμε ότι στη Νικόπολη υπήρχαν εβραίοι από τον καιρό της Ρωμαϊκής κατάκτησης.[...] Η Νικόπολη (από τις πολυπληθέστερες πόλεις της εποχής λόγω της θέσεως της, έφτασε δε εντός των τειχών της μέχρι 200.000 κατοίκους) κατοικείτο εκτός από τους Αιτωλοακαρνανές, Ηπειρώτες, Ρωμαίους και από πολυάριθμους εβραίους. Ο Απ. Παύλος επισκέφτηκε τη Νικόπολη το 63 μ.Χ., παρέμεινε δε εκεί ένα χρόνο.» Πηγή: <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015), Αναδημοσίευση από το: Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005

¹⁸ Πηγή: <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015), Αναδημοσίευση από το: Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005

προγενέστερη και τοποθετείται την π.Χ. εποχή ή τα πρώτα μ.Χ. χρόνια, δηλαδή μεταξύ του 1ου αι. π.Χ. και του 1ου μ.Χ. αι. Αναφέρεται μάλιστα ότι πρόκειται για κατοίκους χωρών τις οποίες κατέκτησε ο Μ. Αλέξανδρος και έτσι ήλθαν σε επαφή με τους Έλληνες και τον Ελληνισμό στην αρχαϊκή του μορφή.¹⁹

Είναι γεγονός ότι η ακριβής περίοδος κατά την οποία εγκαταστάθηκαν οι εβραίοι στην περιοχή της Ηπείρου δεν είναι γνωστή. Μια διαφορετική εκδοχή από την παραπάνω σημειώνει ότι κατέληξαν εκεί γύρω στο 70 μ.Χ., σύμφωνα με μια παράδοση που αναφέρει η Νινέττα Μάτσα – Φέλντμαν:

«Όταν ο Ρωμαίος αυτοκράτωρ Τίτος κατέλαβε την Ιερουσαλήμ το 70 μ.Χ., εφόρτωσε τα πλοία του με πολλούς εβραίους για να τους μεταφέρει στη Ρώμη ως σκλάβους. Καθ' οδόν λόγω της θαλασσοταραχής αναγκάστηκε να σταματήσει στην Πάργα, εκεί άφησε τους περισσότερους εβραίους για να ελαφρύνει τα πλοία. Αυτοί οι εβραίοι σιγά σιγά προχώρησαν ενδότερα και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή όπου αργότερα ιδρύθη η πόλις των Ιωαννίνων».²⁰

---

¹⁹ Πηγή: <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015), Αναδημοσίευση από το: Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005

²⁰ Πηγή: <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015), Αναδημοσίευση από το: Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005

Μέχρι το διάστημα που συμπίπτει με την άνοδο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου στο θρόνο του Βυζαντίου (1282-1328)²¹, δεν υπάρχουν μαρτυρίες αναφερόμενες στους Ρωμανιώτες εβραίους της πόλης.²² Η ένωση της πόλης με την υπόλοιπη Βυζαντινή Αυτοκρατορία το 1319 αποτελεί εκτός από σημαντικό ιστορικό γεγονός και αξιόλογη μαρτυρία για την παρουσία εβραϊκού πληθυσμού στη σημερινή πόλη των Ιωαννίνων: την ίδια χρονιά παραχωρήθηκε χρυσόβουλο σύμφωνα με το οποίο οι εβραίοι αποκτούσαν το προνόμιο να κατοικούν στην πόλη και να απολαμβάνουν σχεδόν όλες τις ελευθερίες και τα δικαιώματα που κατείχαν και οι υπόλοιποι αλλόθρησκοι κάτοικοι (χριστιανοί, μουσουλμάνοι).²³ Από την άλλη πλευρά, οι αλλόθρησκοι δεν κατατάσσονταν στο ίδιο επίπεδο με τους χριστιανούς, αφού ίσχυαν για αυτούς συγκεκριμένες πολιτικές απαγορεύσεις όπως η εργασία στο δημόσιο ή η συμμετοχή στο στρατό.²⁴ Ακόμη μια πληροφορία που προέρχεται από το δεύτερο χρυσόβουλο του 1321 είναι πως υπήρχε μια ομάδα εβραίων της πόλης οι οποίοι χαρακτηρίζονταν ως «υπάρχοντα» της Μητροπολιτικής Εκκλησίας των Ιωαννίνων

---

²¹ Πηγή: http://el.wikipedia.org/wiki/Ανδρόνικος_Β'_Παλαιολόγος, (Τελευταία επίσκεψη 08.03.2015)

²² Η περίοδος αυτή ήταν σημαντική λόγω του ότι η κυριαρχία των προηγούμενων βυζαντινών αυτοκρατόρων που επιθυμούσαν θρησκευτική ένωση ολόκληρης της αυτοκρατορίας, δηλαδή αποκήρυξη του Ιουδαϊσμού και ασπασμό του Χριστιανισμού, έφτασε στο τέλος της. Ο νέος αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος, υπερασπιζόταν με τη στάση του το εβραϊκό στοιχείο της αυτοκρατορίας. Steven Bowman, *The Jews of Byzantium 1204-1453 (Judaic Studies Series)*, University of Alabama Publishers, 1985, σελ. 9-10

²³ Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, Φιλαδέλφεια: Cadmus Press, 1990, σελ. 11

²⁴ Ο.π., Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, σελ. 11

και τηρούσαν κάποιες υποχρεώσεις απέναντι της.²⁵ Υπήρχαν δηλαδή δυο ξεχωριστές ομάδες εβραίων στην πόλη, η μια αποτελούνταν από μετανάστες που κατέφθασαν στην πόλη αργότερα χρονολογικά και η άλλη αποτελούνταν από ήδη εγκατεστημένους κατοίκους οι οποίοι συνιστούσαν περιουσιακό στοιχείο της Μητροπολιτικής Εκκλησίας.²⁶

Αντίθετα, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, η εβραϊκή κοινότητα δεν εμφανίζεται στα οθωμανικά έγγραφα. Παρόλα αυτά, πηγή πληροφοριών για την περίοδο αυτή αποτελεί η συγγραφή και ανταλλαγή επιστολών ανάμεσα στους ραβίνους της εποχής.²⁷ Έτσι γίνεται γνωστός ο μικρός αριθμός εβραίων κατοίκων της πόλης καθώς και οι επαγγελματικές ασχολίες τους ως πηγή εσόδων. Από τις επιστολές γνωστοποιείται ακόμη πως η εβραϊκή κοινότητα

---

²⁵ Ο Ιωάννης Λαμπρίδης, στα *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, γράφει για υπηρετικό προσωπικό στη Μητρόπολη Ιωαννίνων στα χρόνια της τουρκοκρατίας ως εξής: «Τα τε παιδιά του Λαμέρη, του Δαβίδη και του Σαμάρια, λέγεται ότι ήταν υποχρεωμένα μια φορά την εβδομάδα να πηγαίνουν στη Μητρόπολη και να εκτελούν διάφορες υπηρεσίες». Η παράδοση αναφέρει ότι κάποιος απόγονος του Δαβίδη μέχρι της πώσης του Αλή Πασά έστελνε κάθε Παρασκευή έναν Εβραίο για να προσφέρει υπηρεσία στη Μητρόπολη Ιωαννίνων. Βλ. Ιωάννης Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα (Τόμος Β)*, τεύχος 1, Εκδότης Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, 1993, σελ. 59 και <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιωτικη-ισραηλιτικη-κοινοτητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015), Αναδημοσίευση από το: Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005

²⁶ Ο.π., Steven Bowman, *The Jews of Byzantium 1204-1453 (Judaic Studies Series)*, σελ. 73-74

²⁷ Ονομάζονται Responsa και αποτελούν έγγραφες απαντήσεις-αποφάσεις που πάρθηκαν από εξέχοντες ραβίνους, κατόπιν ερωτήσεων άλλων τοπικών ραβίνων. Μέσα από τις Responsa, εκθέτονται τα οικονομικά, κοινωνικά και εθικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η εκάστοτε εβραϊκή κοινότητα, με τις απαντήσεις, να βασίζονται κατά κύριο λόγο, στον Εβραϊκό Νόμο. Ο.π., Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, σελ. 22

διασπάστηκε σε δυο ομάδες με αφορμή τις διαμάχες που υπήρχαν γύρω από το γεγονός ότι η παλιά συναγωγή βρισκόταν εντός των τειχών του κάστρου, ενώ οι συνοικίες τους τοποθετούνταν εκτός αυτού.²⁸ Επομένως, στις επιστολές υπήρχαν και οι επιπλέον κανονισμοί των δυο πια κοινοτήτων.²⁹ Τα προνόμια των ντόπιων εβραίων διαφοροποιήθηκαν προς το χειρότερο αφού οι μουσουλμάνοι Οθωμανοί ως κυρίαρχοι της αυτοκρατορίας επέβαλλαν απαγορεύσεις όπως την κατασκευή ή συντήρηση των συναγωγών ή ακόμη και τη δημιουργία κτιρίων ψηλότερων των μουσουλμανικών. Ακόμη απαγορεύσεις και διαφορετικές φορολογήσεις επιβάλλονταν στις οικονομικές συνδιαλλαγές αλλόθρησκων, γεγονός που ενδεχομένως επηρέαζε ιδιαίτερα τους εβραίους της πόλης οι οποίοι απασχολούνταν στα επαγγέλματα του αργυροχόου, του ράφτη, του υποδηματοποιού, του βαφέα, του παντοπώλη, του σφαγέα και του κρεοπώλη.³⁰

Οι δυο αυτοί αιώνες (15ος και 16ος) είναι οι βασικοί μέσα από τους οποίους προέκυψε η σημαντικότερη διαμόρφωση του εβραϊκού πληθυσμού στη χώρα. Ένα νέο κύμα εβραίων προερχόμενων από την Ισπανία, την Πορτογαλία, την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία άρχισε να καταφθάνει στη χώρα λόγω της εκτόπισης του 1492 από τον Φερδινάνδο και την Ισαβέλλα, καθώς οι ισραηλίτες αρνήθηκαν να ασπαστούν τον Καθολικισμό. Συνεπώς, υπήρξε αξιοσημείωτη δημογραφική μεταβολή του

---

²⁸ Κωνσταντίνος Κουλίδας, *Τα Γιάννινα που έφυγαν (Συνοικίες-Τοπωνύμια-Ιεροί Ναοί-Μοναστήρια)*, Ιωάννινα, 2010, σελ. 25

²⁹ Leah Bornstein-Makovetsky, "The Social and Communal Organization of the Jewish Communities in Epirus during the Sixteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, τόμος 6, τεύχος 2, 1991, σελ. 207-214

³⁰ Ο.π., Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, σελ. 14-17

εβραϊκού στοιχείου στην πόλη των Ιωαννίνων. Βέβαια, στην τοπική ρωμανιώτικη κοινότητα συνέβη κάτι το διαφορετικό με τους Ισπανόφωνους πρόσφυγες. Οι παραδόσεις των *Σεφαραδιτών* εβραίων προερχόμενων από την Ισπανία δεν υπερίσχυσαν όπως συνέβη στη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και αλλού, αλλά αντίθετα, «*οι παλιοί κάτοικοι που μιλούσαν την ελληνική γλώσσα του τόπου και είχαν τις δικές τους παραδόσεις, τα ελληνόρυθμα ήθη και έθιμά τους, απορρόφησαν τους καινούργιους φυγάδες. Διατηρήθηκε έτσι μια ελληνίζουσα εβραϊκή κοινότητα που διαφύλαξε επί αιώνες το δικό της λαογραφικό χρώμα*».³¹ Ο Μ. Μάτσας σε άρθρο του στο περιοδικό "ΑΝΤΙ" (03.06.1981) για την Εβραϊκή Κοινότητα Ιωαννίνων ενημερώνει επίσης ότι «*οι εβραίοι που κατέφθασαν από την Ισπανία αλλά και από την Ιταλία, ίδρυσαν την καινούρια συναγωγή έξω από το Κάστρο*».³²

Η οθωμανική αυτοκρατορία υποδέχτηκε θετικά τους αφιχθέντες έχοντας υπόψη τις ιδιαίτερες εμπορικές, οικονομικές και πολιτικές τους γνώσεις. Σχετικά με τη συμβίωση τριών διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων στην πόλη (χριστιανών, μουσουλμάνων και εβραίων) ήταν αρμονική χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα εκτός από ορισμένα μεμονωμένα περιστατικά, όπου οι εβραίοι τάσσονταν εναντίον των χριστιανών και υπέρ των

---

³¹ Πηγή: <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015), Αναδημοσίευση από το: Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005

³² Πηγή: <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015), Αναδημοσίευση από το: Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005

Οθωμανών στις μεταξύ τους διενέξεις. Αποτέλεσμα μιας τέτοιου είδους διαμάχης³³ ήταν η εγκατάσταση τελικά των εβραίων κατοίκων εντός των τειχών του κάστρου.³⁴ Μια άλλη εκδοχή κατά τον Άγγλο Leake, αναφέρει πως οι Τούρκοι περιφρονούσαν τους εβραίους περισσότερο και από τους χριστιανούς, και έτσι επέτρεψαν την εγκατάστασή τους στο φρούριο, κυρίως προς το μέρος της ξηράς και της πύλης, επειδή είχαν λιγότερες υπόνοιες γι' αυτούς και δε θεωρούσαν επικίνδυνη την εκεί παρουσία τους.³⁵ Σχετικά με την εγκατάστασή τους εκεί ο λαογράφος Κ. Νικολαΐδης μας πληροφορεί, ότι οι κάποιοι φεουδάρχες εβραίοι είναι από τους πιο παλιούς κατοίκους του Κάστρου ακόμη και πριν από την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήδη δηλαδή από τα χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204 – 1430 μ.Χ.). Ακόμη, ο Γιάννης Κανετάκης, στο βιβλίο του *Κάστρο – Συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, γράφει ότι επιτράπη η κατοίκηση των Ισραηλιτών μέσα στο φρούριο όχι για άλλους λόγους, αλλά για να μπορούν να τους έχουν συγκεντρωμένους σ' ένα μέρος και μ' αυτόν τον τρόπο να επιτηρούν τις κινήσεις τους.³⁶ Υπήρξε δηλαδή επιπλέον το ζήτημα του πιο αποτελεσματικού ελέγχου σε αυτόν τον περιορισμένο χώρο. Όσον αφορά στον αριθμό των

---

³³ Πρόκειται για την εξέγερση του Διονύσιου του Φιλοσόφου, Βλ. Βασίλης Κραφίτης, *Η ιστορία των Ιωαννίνων, Θ' αιώνας μέχρι το 1913*, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 1988, σελ. 74-81

³⁴ Annette Fromm, *We are few: Folklore and Ethnic Identity of the Jewish Community of Ioannina, Greece*, Εκδόσεις Lexington Books, 2007, σελ. 6

³⁵ Αθανάσιος Ψαλίδας, *Τοπογραφία των Ιωαννίνων*, ανάτυπο από τον Β' τόμο του Νέου Κουβαρά, Αθήνα, 1966, υποσημείωση 14, σελ. 125 και <https://egjannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλικο-κοινωνία>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015)

³⁶ Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Έκδοση Τεχνικού Επιμελητηρίου, 1994, σελ. 34

εβραϊκών κατοικιών εντός του Κάστρου, ο Αθ. Ψαλίδας στην τοπογραφία των Ιωαννίνων, γράφει σχετικά: «Το παλιό το Κάστρο έχει ως διακόσια σπίτια εβραϊκά και εκατόν τούρκικα. Εβγαίνοντας από την μεγάλη πόρτα του Κάστρου δεξιά είναι του Λειβαδιώτη ο μαχαλές κοντά εις το χαντάκι του Κάστρου και ίσια είναι το παζάρι ως χίλια εργαστήρια και η οβριακή ως εκατό σπίτια...».³⁷ Συνολικά δηλαδή αναφέρει ότι τα εβραϊκά σπίτια ήταν περίπου 300 εντός και εκτός Κάστρου.³⁸

Πληροφορίες για τις περιοχές κατοίκησης των ντόπιων εβραίων προέρχονται επίσης από την εποχή της ανάδειξης του Αλή Πασά από το Τεπελένι σε τοπικό πασά το 1789, μέσω του Γάλλου πρόξενου Πουκεβίλ. Την περίοδο εκείνη γνωστοποιείται ότι διέμεναν στην πόλη 500 εβραϊκές οικογένειες, οι οποίες κατοικούσαν σε διάφορες συνοικίες, εκτός και εντός των τειχών του κάστρου, όμως πάντα αρκετά κοντά στα όριά του. Όσον αφορά στις συνοικίες εκτός των τειχών, η μια από αυτές βρισκόταν βόρεια της συνοικίας Σιαράβα και η άλλη στη συνοικία Βακούφι. Επίσης ενημερωνόμαστε ότι οι εβραίοι κατοικούσαν στις συνοικίες που ονομάζονταν Μεγάλη και Μικρή Ρούγα. Η συνοικία Μεγάλη Ρούγα ονομαζόταν ο δρόμος της συνοικίας Βακούφι (σημερινή οδός Π. Κουντουριώτη), που κατέληγε στη νέα συναγωγή που βρισκόταν εκτός του κάστρου (σημερινή οδός

---

³⁷ Ο.π., Αθανάσιος Ψαλίδας, *Τοπογραφία των Ιωαννίνων*, σελ. 117

³⁸ Το 1731 σε οθωμανική απογραφή η πόλη παρουσιάζεται να έχει 8.000 οικογένειες ή 40.000 κατοίκους, από τους οποίους τα $\frac{3}{4}$ ήταν χριστιανοί. Το 1754 τα Γιάννινα είχαν 45.000 κατοίκους, ενώ επί Αλή Πασά ο Leake αναφέρει μόνο 3.200 οικογένειες, από τις οποίες 2.000 ήταν χριστιανικές, 1.000 οθωμανικές και 200 ισραηλιτικές. Ο.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 59 και Ο.π., Ιωάννης Λαμπριδής, *Ηπειρωτικά Μελετήματα (Τόμος Β')*, σελ. 45

Γιοσέφ Ελιγιά και άλλοτε Μαξ Νορντάου) και πιθανά ταυτίζεται με την προαναφερθείσα. Εκεί βρισκόταν η καρδιά της εβραϊκής κοινότητας. Αντίστοιχα, Μικρή Ρούγα ονομαζόταν ο λιθόστρωτος δρόμος της συνοικίας Λειβαδιώτη (σημερινή οδός Σούτσου, Κ. Καραμανλή, πλατεία Μαβίλη, Τοσίτσα), που οδηγούσε στη συναγωγή εντός του κάστρου.³⁹ Στη Μικρή και τη Μεγάλη Ρούγα ζούσαν κυρίως πλούσιοι εβραίοι, ενώ στα επιμέρους σοκάκια κατοικούσαν εκείνοι των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων.⁴⁰ Μέσα στο κάστρο τώρα, υπήρχαν δυο μικρότερες εβραϊκές συνοικίες, η κυριότερη εκ των οποίων βρίσκεται στη σημερινή οδό Ιουστινιανού, στο δρόμο αριστερά από την κεντρική πύλη και η άλλη δεξιά, πλαισιώνοντας την υπάρχουσα συναγωγή.⁴¹

Υπήρχαν βέβαια λόγοι κατά καιρούς που ωθούσαν τους εβραίους των Ιωαννίνων να μεταναστεύσουν σε άλλες πόλεις, όπως η βαριά φορολογία αλλά και διάφορα επιμέρους γεγονότα όπως η πυρπόληση μέρους μιας εβραϊκής συνοικίας έξω από τα τείχη του κάστρου από τον Αλή Πασά κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης από τα σουλτανικά στρατεύματα καθώς και κοινωνικές διαφωνίες που προέκυπταν κατά καιρούς μεταξύ των ίδιων και των χριστιανών.⁴² Οι συμπολίτες τους εβραίοι έπαθαν λόγω της

---

³⁹ Ο.π., Κωνσταντίνος Κουλιδάς, *Τα Γιάννινα που έφυγαν (Συνοικίες-Τοπωνύμια-Ιεροί Ναοί-Μοναστήρια)*, σελ. 139-141

⁴⁰ Γιάννης Παπαϊωάννου, "Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων και η ιστορία της", *Χρονικά*, Τόμος ΚΣΤ', Εκδόσεις Κ.Ι.Σ., Τεύχος 184, Μάρτιος-Απρίλιος 2003, σελ. 4

⁴¹ Ο.π., Κωνσταντίνος Κουλιδάς, *Τα Γιάννινα που έφυγαν (Συνοικίες-Τοπωνύμια-Ιεροί Ναοί-Μοναστήρια)*, σελ. 142

⁴² Οι ημέρες του Χριστιανικού Πάσχα ενέτειναν το θρησκευτικό φανατισμό χριστιανών και εβραίων, με αποτέλεσμα το ξέσπασμα αιματηρών επεισοδίων. Βλ. Ιωάννης Νικολαΐδης, "Ένα επεισόδιο μεταξύ χριστιανών και εβραίων στα Γιάννινα στα μέσα του

πυρκαγιάς της αγοράς της πόλης του 1869⁴³ μεγάλη οικονομική καταστροφή και περίπου 860 αναγκάστηκαν να φύγουν προς την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και τη Νέα Υόρκη. Παρ' όλες τις μετακινήσεις των εβραίων προς άλλες πόλεις και έπειτα από διάφορες πολιτικές ανακατατάξεις με τις προηγούμενες εναλλαγές των πασάδων στην εξουσία, το 1904 η πόλη αριθμούσε 4.000 εβραίους κατοίκους. Από αυτούς, 500 άτομα μετανάστευσαν το 1905 σε πόλεις του εξωτερικού (Κωνσταντινούπολη, Παλαιστίνη, Αμερική κ.α.), και περίπου 1.000 άτομα κατευθύνθηκαν προς τις Η.Π.Α το 1906.⁴⁴

Παρόλα αυτά, η κοινότητα των Ιωαννίνων «*θεωρείτο πάντοτε σαν το σπουδαιότερο Ρωμανιώτικο κέντρο του Λεβάντε (της Ανατολής)*», σύμφωνα με το απόσπασμα της Dalven για τη Ρωμανιώτικη Κοινότητα των Ιωαννίνων. Ειδικά σχετικά με την εμπορική δραστηριότητα των εβραίων, μέχρι το 1910 το εμπόριο της πόλεως ήταν αποκλειστικά στα χέρια τους.⁴⁵ Βέβαια, στην έκθεση του Αγγέλου Τυπάλδου Φορέστη, γενικού προξένου της Ελλάδας στα υπό κατοχή Γιάννενα, ο οποίος αναφέρεται στα χρόνια 1910-1911, η Ήπειρος χαρακτηριζόταν γενικότερα ως

19ου αιώνα", *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμος Α', Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1979, σελ. 387-392 και Κωνσταντίνος Φωτόπουλος, «Παλιές Γιαννιώτικες μικροϊστορίες, Μια σύγκρουση χριστιανών κ' εβραίων», Ανάπτυπο της *Ηπειρωτικής Εστίας*, τεύχος 203-204, Ιωάννινα, 1969, σελ. 3-7

⁴³ Ό.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 87

⁴⁴ Ό.π., Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, σελ. 33

⁴⁵ Πηγή: <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015), Αναδημοσίευση από το: Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005

«τόπος οικονομικώς μαρασμώνδης και καχεκτικός» σχετικά με το εμπόριο.⁴⁶

Περνώντας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και στην περίοδο του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου το 1912-13, τέθηκε το ζήτημα της ένωσης της Ηπείρου με την υπόλοιπη Ελλάδα. Το γεγονός αυτό επέφερε προβλήματα στην εβραϊκή κοινότητα της πόλης, καθώς δέχονταν επιθέσεις από χριστιανούς λόγω του ότι οι τελευταίοι υποπτεύονταν συνεργασία των εβραίων με τους Οθωμανούς εναντίον της ένωσης. Αντίθετα, για την πλειοψηφία των μελών της κοινότητας η ενσωμάτωση της Ηπείρου στην ελληνική επικράτεια ήταν ένα θετικό γεγονός, παρόλα αυτά στιγμάτισε τους εβραίους στα μάτια των χριστιανών συμπολιτών τους.⁴⁷ Ένας μεγάλος αριθμός εβραίων, καθώς και πολλών Ηπειρωτών, λόγω της φτώχειας που αναφέρθηκε και πιο πάνω σχετικά με το εμπόριο και λόγω του πολέμου, αναγκάστηκε να ξενιτευτεί στα 1913 πάλι κυρίως προς την Αμερική.⁴⁸

Στο βιβλίο της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου «*Η Γραφή και η βάσανος*» αναφέρεται ότι μετά την απελευθέρωση του 1913, οι

---

⁴⁶ Βλ. Σπύρος Λουκάτος, "Το βιλαέτι των Ιωαννίνων(Ηπείρου) στα χρόνια της Απελευθέρωσης του από τον Οθωμανικό ζυγό.1910-1913", *Γιάννινα-Ήπειρος.19ος-20ος αι. Ιστορία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου, Γιάννινα, 1993και <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015)

⁴⁷ Bernard Pierron, *εβραίοι και χριστιανοί στην νεότερη Ελλάδα, Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, επιμ. Έ. Αμιλήτου, Δ. Τουλάτου, μτφ. Γ. Σαρατσιώτης, Εκδόσεις Πόλις, 2004, σελ. 72

⁴⁸ Πηγή: <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015), Αναδημοσίευση από το: Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005

εβραίοι σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία είχαν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του Έλληνα πολίτη καθώς και ορισμένα προνόμια, όπως την αργία του Σαββάτου (Σαμπάτ ή Sabbath), ημέρα αφιερωμένη στο θεό κατά την εβραϊκή θρησκεία, όπου απαγορεύεται εκτός των άλλων, να εργαστεί.⁴⁹ Παρά το γεγονός ότι το ζήτημα της διαφορετικής θρησκείας των κατοίκων δεν επηρέαζε ριζικά τη συμβίωσή τους, επέφερε κατά καιρούς επιπλέον προβλήματα, όπως το 1924, όταν η ελληνική κυβέρνηση επέβαλε την Κυριακή ως αργία. Η αλλαγή αυτή, σήμαινε την καταπάτηση της γιορτής του Σαββάτου και την κατασπατάληση ακόμη μιας ολόκληρης εργάσιμης ημέρας. Αυτός υπήρξε ακόμη ένας λόγος για τον οποίο πολλοί μετανάστευσαν στην Παλαιστίνη, ούτως ώστε να μην χάσουν την παραδοσιακή θρησκευτική τους τελετουργία αλλά ούτε και την εργάσιμη μέρα της Κυριακής, ενώ κάποιοι άλλοι συμβιβάστηκαν με τα νέα δεδομένα, ανοίγοντας τα καταστήματά τους το ιερό Σάββατο.⁵⁰ Στον εμπορικό σύλλογο των Ιωαννίνων πάντοτε εκλέγονταν ως μέλη του εβραίοι έμποροι, συμβάλλοντας έτσι στην καλύτερη διοργάνωση του τοπικού εμπορίου, καθώς είχαν μεγαλύτερη πείρα στον τομέα αυτό σε σχέση με τους χριστιανούς συμπολίτες τους. Το 1925 στον Εμπορικό Σύλλογο Γιαννίνων ήταν γραμμένοι 63 εβραίοι έμποροι και μόνο 23 χριστιανοί Γιαννιώτες, αφού οι

---

⁴⁹ Πηγή: <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015), Αναδημοσίευση από το: Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005

⁵⁰ Ο.π., Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, σελ. 35-37

τελευταίοι αδιαφορούσαν για τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματά τους σχετικά με το σύλλογο.⁵¹

Η επιρροή μεταξύ των δυο θρησκειών και των στοιχείων της καθημερινότητάς τους ήταν αναπόφευκτη. Η πολλές φορές ίδια μεταχείριση χριστιανών και εβραίων από τους Τούρκους κατακτητές της πόλεως, η κοινή τύχη στους δύσκολους καιρούς, η ίδια η γιαννιώτικη ελληνική γλώσσα που μιλούσαν στο σπίτι και στη δουλειά, είχαν ως αποτέλεσμα την αφομοίωση πολιτισμικών και λαογραφικών στοιχείων από τον έναν λαό στον άλλο. Τα “διαβατήρια έθιμα” (γέννηση, γάμοι, θάνατος), τα ξόρκια, τα μοιρολόγια, ο τρόπος που εκδήλωναν τη χαρά στις γιορτές τους, η οικογενειακή και κοινωνική συγκρότηση, η κατοικία, οι τέχνες είχαν φανερό την ελληνική επίδραση και ξεχώριζαν και ξεχωρίζουν ακόμη από τα έθιμα και τις παραδόσεις των υπόλοιπων ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων. Για παράδειγμα η ελληνική γλώσσα είχε διεισδύσει ακόμη και στη θρησκευτική λειτουργία, η οποία αντίθετα στις υπόλοιπες κοινότητες της χώρας διεξάγεται μέχρι και σήμερα στην εβραϊκή γλώσσα. Συγκεκριμένα η λειτουργία που διεξαγόταν εδώ ονομάστηκε Ρωμανιώτικη και διαφέρει από τη λειτουργία των Εσκενάζυ και των Σεφαραδιτών καθώς θεωρείται η αρχαία λειτουργία, απευθείας προερχόμενη από τη γη του Ισραήλ.⁵² Με την πάροδο των χρόνων η γλώσσα των εβραιογιαννιωτών προέκυψε ως ένα μίγμα της δημοτικής γλώσσας με ηπειρώτικα στοιχεία,

---

⁵¹ Ιωάννης Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, τόμος ΣΤ΄ 1925 – 1926, Ιωάννινα 1994 και <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015)

⁵² Tsur Ehrlich, “The Last Romaniotes of Yannina”, *Segula - The Jewish Journey through History*, τεύχος Δεκέμβριος 2010, σελ. 14

αναμεμιγμένο με εβραϊκές, ιταλικές και τούρκικες λέξεις, κληρονομιά της περιόδου της τουρκοκρατίας στην πόλη (γραικο-ιουδαϊκή γλώσσα, Yevanic στα εβραϊκά).⁵³ Η γλώσσα αυτή γραφόταν με το εβραϊκό αλφάβητο. Παράδειγμα τέτοιου είδους ανάμιξης λεξιλογίου είναι οι φράσεις “κάμαρα ντι ριτσέβερε” που σήμαινε την αίθουσα υποδοχής του σπιτιού και η “φινέστρα”, ένα είδος φωτιστικού παραθύρου.

Οι εβραίοι της πόλης ανέρχονταν μέχρι και το 1928 σε 2.000 κατοίκους.⁵⁴ Παρόλη την πληθυσμιακή μείωση στο μισό σε σχέση με το 1904 για οικονομικούς λόγους, τα εναπομείναντα μέλη συμμετείχαν ενεργά στα κοινά και στην πολιτική ζωή των Ιωαννίνων, καθώς γνωστοί εβραίοι λάμβαναν μέρος ως ψηφοφόροι σε δημοτικές εκλογές, κατορθώνοντας να εκλεγούν ως μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου.⁵⁵ Ακόμη και σε εθνικό επίπεδο, οι εβραϊκές κοινότητες επηρέαζαν τα εκλογικά αποτελέσματα, αφού ειδικά στην ιδιαίτερως αντισημιτική περίοδο της διακυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου, οι εβραίοι υποστήριζαν αντιβενιζελικούς υποψηφίους. Το ελληνικό κράτος κλήθηκε τότε για πρώτη φορά να αποδεχτεί και να αναγνωρίσει τις μειονότητές του, υποστηρίζοντας τα δικαιώματά τους. Αντίθετα, κατά την περίοδο της ανόδου του Ιωάννη Μεταξά, η αντισημιτική ιδεολογία απορρίφθηκε καθώς θεωρήθηκε ότι

---

⁵³ Πηγή: <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015), Αναδημοσίευση από το: Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005

⁵⁴ Ο.π., Annette Fromm, *We are few: Folklore and Ethnic Identity of the Jewish Community of Ioannina, Greece*, σελ.13-15

⁵⁵ Ιωάννης Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, τόμος Θ' 1933-1935, Ιωάννινα, 1996, σελ. 181 και 190

προξενούσε ανεπιθύμητες κοινωνικές αναταραχές. Κατά συνέπεια, ο Μεταξάς έχαιρε της υποστήριξης των Ελλήνων εβραίων.⁵⁶

Αξιοσημείωτη είναι η συμβολή των εβραίων της χώρας και ιδιαίτερα των Γιαννιωτών στο Αλβανικό μέτωπο εναντίον των Ιταλών, η οποία ήταν στρατιωτικής, ηθικής, κοινωνικής και οικονομικής φύσεως, καθώς η κοινότητα της πόλης θρήνησε έξι νεκρούς. Η προσπάθεια αυτή όμως των ντόπιων εβραίων στο μέτωπο δεν εκτιμήθηκε από όλους, αφού υπέβασκε η θρησκευτική προκατάληψη των υπόλοιπων συμπατριωτών τους απέναντί τους με βασική αιτία την υπεροχή τους στον τομέα του εμπορίου. Από τα αισθήματα αυτά διακατεχόταν μεγάλη μερίδα του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η ευρέως γνωστή οργάνωση για τα ισχυρά αντικομμουνιστικά και αντισημιτικά⁵⁷ της αισθήματα Εθνική Ένωση Ελλάδος (Ε.Ε.Ε.)⁵⁸ δραστηριοποιήθηκε στην περιοχή το

---

⁵⁶ Katherine Elizabeth Fleming, *Ιστορία των Ελλήνων εβραίων*, μτφ. Ν. Γάσπαρης, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, 2009, σελ. 157-158

⁵⁷ Για τον όρο *αντισημιτισμός* Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν Διωγμώ, Η εικόνα του εβραίου στη Λογοτεχνία, Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1998, σελ. 25-27

⁵⁸ Η πατριωτική παραστρατιωτική οργάνωση 3Ε ιδρύθηκε το 1927 από πρόσφυγες εμπόρους και είχαν κυρίως αντισημιτική δράση. Ιδρυτής της ήταν ο Γιώργος Κοσμίδης, ένας τουρκόφωνος πρόσφυγας. Οι βασικές αιτίες της αντιπαράθεσης με τους εβραίους ήταν ο οικονομικός ανταγωνισμός λόγω κοινού επαγγέλματος. Η οργάνωση είχε την υποστήριξη της τοπικής εφημερίδας της Θεσσαλονίκης "Μακεδονία", του γενικού διοικητή και των αρχών της περιοχής αλλά και του Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας, γεγονός που φάνηκε στη δίκη του 1932 για τα επεισόδια του πογκρόμ του Κάμπελ. George Themistocles Mavrogordatos, *Stillborn republic: Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley / Los Angeles: University of California Press, 1983, σελ. 255 και Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*, London: HarperCollins, 2004, σελ. 385-6

1933. Την περίοδο εκείνη το αίσθημα του αντισημιτισμού άνησε επικίνδυνα, αφού θεωρήθηκε μια μορφή εξέγερσης ενάντια στο μοντέρνο καπιταλισμό, μέρος του οποίου αποτελούσαν και οι εβραίοι. Η πολιτική που υποστηριζόταν πίσω από τον αντισημιτισμό ενείχε συναισθήματα μίσους και απέχθειας, αφού οι εβραίοι θεωρήθηκαν από τους υποστηρικτές του υπεύθυνοι για την οικονομική κρίση, για την ανάπτυξη του καπιταλισμού και της πλουτοκρατίας και για την παρακμή των παραδοσιακών θεσμών και αξιών.⁵⁹ Κατά τους εδώ εβραίους, τα αρχικά ΕΕΕ σημαίνουν: *Έλληνες Εκδιώξατε Εβραίους*. Οι Τριεψιλίτες, όπως ονομάζονταν για συντομία, επικαλούνταν εθνικούς σκοπούς και αποτροπή από κινδύνους που απειλούσαν το έθνος. Το αντικομμουνιστικό και αντισημιτικό τους αίσθημα ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένο και συνεπώς επιτίθονταν συχνά σε εβραίους και διέδιδαν για αυτούς ότι ταυτίζονταν με τους κομμουνιστές. Η συμβίωση στην καθημερινότητα της πόλης με τους Τριεψιλίτες δεν ήταν πάντοτε ομαλή, αφού οι τελευταίοι λέγεται ότι οργάνωναν μπούκοτάζ κατά των ισραηλιτών εμπόρων, ευτυχώς χωρίς πάντα τη σύμφωνη γνώμη των χριστιανών συμπολιτών τους. Η διαμάχη αυτή οφειλόταν κυρίως όπως ειπώθηκε ήδη, στον εμπορικό ανταγωνισμό.⁶⁰

---

⁵⁹ Moishe Postone, *Οι Ιστορικοί και το Ολοκαύτωμα*, επιμ. Σ. Μιχαήλ, μτφ. Α. Φωτάκης, Ιωάννινα: Εκδόσεις Ισνάφι, 2006, σελ. 7-18 και 26

⁶⁰ Πηγή: <https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>, (Τελευταία επίσκεψη 12.03.2015), Αναδημοσίευση από το: Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005 και Ό.π., Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν Διωγμώ, Η εικόνα του εβραίου στη Λογοτεχνία, Ζητήματα Ιστορίας και μυθοπλασίας*, σελ. 202

Η Γενοκτονία στην περίπτωση της Κοινότητας των Ιωαννίνων

Κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η κοινότητα αριθμούσε 1.850 άτομα παρά τις δυσκολίες της εποχής και τις διάφορες μεταναστευτικές μετακινήσεις του πληθυσμού.⁶¹ Οι περίπου 500 οικογένειες εξακολουθούσαν να διαμένουν στις περιοχές έξω και μέσα από το κάστρο της πόλης.⁶² Έπειτα από μια σχετικά χαλαρή αντιμετώπιση από την πλευρά των Ιταλών, η πόλη πέρασε στα χέρια των Γερμανών με στόχο να εφαρμοστεί και εδώ το σχέδιο της *Τελικής Λύσης* και του εθνικού και φυλετικού καθαρισμού. Φυλετικά κατώτεροι και επομένως ανεπιθύμητοι θεωρήθηκαν στα πλαίσια αυτού του σχεδίου, εκτός άλλων, οι εβραίοι της χώρας και των Ιωαννίνων. Η ακραία πολιτική ιδεολογία του φασισμού έφερε εις πέρας τη σημαντικότερη γενοκτονία⁶³ της σύγχρονης παγκόσμιας ιστορίας⁶⁴, εξοντώνοντας τους ανεπιθύμητους εβραίους της

---

⁶¹ Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων εβραίων, Μνημεία και Μνήμες*, Αθήνα, Ιανουάριος 2007, σελ. 98

⁶² Ό.π., Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, σελ. 37-38

⁶³ Η γενοκτονία ορίζεται ως μια προσχεδιασμένη πρακτική με στόχο είτε την άμεση εξόντωση (μέσω μαζικών δολοφονιών όλων των μελών ενός έθνους) είτε την καταστροφή των ουσιαστικών θεμελίων της ζωής των «ανεπιθύμητων εθνικών άλλων», την εκμηδένισή τους (σε επίπεδο πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό, βιολογικό, πολιτισμικό, φυσικό και θρησκευτικό) και την επιβολή του εθνικού προτύπου του εκάστοτε εισβολέα ή καταπιεστή. Ό.π., Δήμητρα Μακρυνιώτη, "Εισαγωγή: κοινωνικές και πολιτικές μορφές διαχείρισης της θνητότητας", *Περί θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, σελ. 38

⁶⁴ Στάνλεϋ Πέιν, *Η ιστορία του Φασισμού, 1914-1945*, μφ. Κ. Γεώργας, Αθήνα: Εκδόσεις Φιλίστωρ, 1995, σελ. 281 και 531-533

χώρας και μετατρέποντας το θάνατό τους σε καθαρή πρακτική πολιτικής εξόντωσης.⁶⁵

Η μυστικότητα καθώς και η γραφειοκρατική αρτιότητα με την οποία εκτελέστηκε στο σχέδιο της μαζικής θανάτωσης των φυλετικά κατώτερων κατά τη φασιστική ιδεολογία, παραπλάνησε τους εβραίους ηγέτες όλων των χωρών οι οποίες βρισκόνταν υπό γερμανική κατοχή, σχετικά με τη σοβαρότητα της κατάστασης. Παθητική στάση κατηγορείται ότι έδειξε και ο τότε αντιπρόεδρος της κοινότητας Ιωαννίνων και γνωστός έμπορος Σαμπεθαΐ Καμπελής, ο οποίος μη λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την προγενέστερη χρονικά εκτόπιση των εβραίων της Θεσσαλονίκης⁶⁶ από τους Γερμανούς και τα προειδοποιητικά σημάδια, πίστεψε στα λόγια των κατακτητών που τους καθησύχαζαν ότι δεν θα είχαν ανάλογη μεταχείριση με αυτή των ομοθρήσκων τους σε άλλες πόλεις.⁶⁷ Επίσης, οι Γιαννιωτοεβραίοι φρόντιζαν να καλύπτουν με χρήματα και χρυσαφικά τις απαιτήσεις των γερμανικών δυνάμεων κατοχής, γεγονός που εσφαλμένα θεώρησαν ότι θα τους προστάτευε σε σχέση με τις

---

⁶⁵ Δήμητρα Μακρυνιώτη, "Εισαγωγή: κοινωνικές και πολιτικές μορφές διαχείρισης της θνητότητας", *Περί θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, επιμ. Δ. Μακρυνιώτη, μτφ. Κ. Αθανασίου, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος, 2008, σελ. 14

⁶⁶ Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2005, σελ. 56

⁶⁷ Σύμφωνα με τη συγγραφέα, οι εβραίοι ηγέτες δεν μπορούσαν να αντιληφθούν και να κατανοήσουν το σχέδιο της «τελικής λύσης», ερμηνεύοντας το γεγονός, ως μια ακόμη διωκτική ενέργεια, ανάλογη με αυτή που βίωσαν οι προγονοί τους, από την οποία θα επιβίωσαν μέσω της εργατικότητας και της υπακοής. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν Διωγμώ, Η εικόνα του εβραίου στη Λογοτεχνία, Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1998, σελ. 45

υπόλοιπες κοινότητες και τον εκτοπισμό⁶⁸ τους. Παρόλα αυτά οι Γερμανοί προχώρησαν σε πρώτη φάση στην επίταξη του εβραϊκού γηροκομείου προς χρήση του ως γραφείου, στην λεπτομερή καταγραφή των στοιχείων των εβραίων της πόλης και την έκδοση νέων ταυτοτήτων με την ένδειξη *Jude*. Η διαδικασία αυτή ήταν μια πρώτη σοβαρή ένδειξη για το τι έμελλε να επακολουθήσει.⁶⁹

Στις 24 Μαρτίου 1944 τέσσερις Γερμανοί αξιωματικοί κατέφθασαν στην πόλη και έδωσαν την έγγραφη και απόρρητη εντολή της εκτόπισης του ντόπιου εβραϊκού πληθυσμού. Τα έγγραφα περιελάμβαναν εκτός από λίστες ονομάτων και διευθύνσεις κατοικιών. Την επόμενη μέρα, Σάββατο, ιερή μέρα για εκείνους, οι Γιαννιώτες εβραίοι, έπειτα από βίαιο ξύπνημα και μια διορία δύο ωρών για να μαζέψουν τα απαραίτητα πράγματά τους, συνολικά 30 κιλά βάρος, συγκεντρώθηκαν από γερμανικές ομάδες των Ες-Ες στην πλατεία Μαβίλη και εντός του κάστρου στο Ιτς Καλέ,

---

⁶⁸ Το πρωτόγνωρο του εγκλήματος διαπιστώνεται ακόμη και στις σχετικές ελλείψεις του ελληνικού λεξιλογίου. Π.χ., η έννοια *deportation* – η βίαιη μεταφορά σε στρατόπεδο προσχεδιαζόμενου θανάτου- μεταφράζεται ανεπαρκέστατα ως «απέλαση» ή «εκτοπισμός», έννοιες που τουλάχιστον θα άφηναν περιθώρια ελπίδας (και επιλογής) ως προς τον τελικό προορισμό. Αντιθέτως, οι μυριάδες ανήμπορων ανθρώπων που στοιβάζονταν, χειρότερα και από ζώα, σε φορτηγά τρένα για να δολοφονηθούν στο Άουσβιτς, δεν ήταν ούτε απελαθέντες ούτε αιχμάλωτοι ούτε όμηροι – έννοιες που όλες τους θα διατηρούσαν ορισμένα βασικά στοιχεία, δικαιώματα, ανθρώπινης υπόστασης. <http://archive.efsyn.gr/?p=184829> (Τελευταία επίσκεψη 04.06.2015) και Κεντρική ομιλία του Χάγκεν Φλάισερ στην Ημέρα Μνήμης Μαρτύρων και Ηρώων Ολοκαυτώματος, συναγωγή Αθηνών, 27/1/2011

⁶⁹ Αλ. Παπαχελάς, Τ. Τέλλογλου, Σ. Παπαϊωάννου (παρουσίαση-έρευνα), *Νέοι Φάκελοι*, Αθήνα: παραγωγή LYNX Productions για τον ΣΚΑΙ, προβολή 29 Ιανουαρίου 2008

παραδίδοντας τα κλειδιά των σπιτιών και καταστημάτων τους.⁷⁰ Στη συνέχεια επιβιβάστηκαν σε καμιόνια με προορισμό τη Λάρισα -από τα οποία δέκα άτομα κατόρθωσαν να δραπετεύσουν- και έπειτα, για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Άουσβιτς και Μπίρκεναου, όπου έφτασαν τον Απρίλιο του 1944. Επιβίωσαν μόλις 163 άτομα.⁷¹ Μέσα από το δραματικό αυτό γεγονός, η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων δέχτηκε εκτός από πληθυσμιακό αποδεκατισμό και αρπαγή περιουσιών, σπιτιών και καταστημάτων από Γερμανούς και Έλληνες χριστιανούς συμπολίτες τους, γεγονός στο οποίο αναφερόμαστε πιο κάτω. Μεταπολεμικά, με τη βοήθεια διαφόρων οργανισμών, επεστράφη τμήμα των περιουσιών σε συγγενείς, ενώ πολλοί επέλεξαν τη μετανάστευση σε Ισραήλ, Η.Π.Α. και εσωτερικά της χώρας, στην Αθήνα.⁷² Αξίζει να σημειωθεί πως αντίστοιχα οι τρεις μοναδικές ρωμανιώτικες συναγωγές υπάρχουν εκτός από τα Ιωάννινα και στις πόλεις Αθήνα και Νέα Υόρκη στην περιοχή Chinatown.⁷³

Σήμερα οι Ρωμανιώτες εβραίοι της πόλης είναι λιγότεροι από 50 και προσπαθούν να συντηρήσουν την κοινότητά τους, τη συναγωγή και το νεκροταφείο τους, επιχειρώντας ταυτόχρονα να διατηρήσουν άσβεστη στη συλλογική μνήμη του συνόλου των

---

⁷⁰ Παναγούλα Μπακόλα, *Παλαιά Γιάννινα, Αναμνήσεις-Στοχασμοί*, Αθήνα-Γιάννινα: Εκδόσεις Δωδώνη, 1998, σελ. 86

⁷¹ Christoph U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II, Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννινα και η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας*, επιμ. Ε. Τορόση, μφ. Σ. Γεωργαλλίδη, Α. Νέπτας, Α. Παντίδη, Θ. Παντίδης, Ιωάννινα: Εκδόσεις Ισνάφι, 2008, σελ.74-75 και Υπ., Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων εβραίων, Μνημεία και Μνήμες*, σελ. 98-99

⁷² Ό.π., Annette Fromm, *We are few: Folklore and Ethnic Identity of the Jewish Community of Ioannina, Greece*, σελ. 18-19

⁷³ Tsur Ehrlich, "The Last Romanioties of Yannina", *Segula - The Jewish Journey through History*, τεύχος Δεκέμβριος 2010, σελ. 16

κατοίκων, τη θύμηση των αδικοχαμένων προγόνων τους και της διαχρονικής ύπαρξης και παρουσίας τους στην πόλη.

Η πράξη της γενοκτονίας, εκτός του ότι αποτέλεσε έναν εξαιρετικά οργανωμένο μηχανισμό πολιτικής εξόντωσης, υπέδειξε και το ρόλο και τη θέση του εβραίου στην ελληνική κοινωνία. Παρά το γεγονός ότι οι εβραίοι ενσωματώθηκαν στις εκάστοτε χώρες εγκατάστασης για πάνω από έναν αιώνα, «αποδείχθηκαν εντόπιοι ξένοι»⁷⁴, όπως αναφέρει η Φ. Αμπατζοπούλου. Ακόμη και στον τρόπο που παρουσιάζονται ως πρόσωπα στα λογοτεχνικά έργα, αποτελούσαν πάντα τον Άλλο, τον διαφορετικό, σε σχέση με τον συντοπίτη τους χριστιανό. Πέρα από τη διαφορά στη θρησκεία, υπήρχαν οι ευρωπαϊοί εβραίοι οι οποίοι ήταν αφομοιωμένοι πολιτισμικά, μιλούσαν τη γλώσσα των χωρών υποδοχής τους και είχαν τον ίδιο τρόπο ζωής με τους συντοπίτες τους, αλλά υπήρχαν και κάποιοι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι Ασκεναζίτες οι οποίοι λόγω διαφορετικής καταγωγής, μιλούσαν γίντις ή ισπανοεβραϊκά και φορούσαν παραδοσιακές ενδυμασίες⁷⁵. Παρά τις προσπάθειες να εξαλειφθεί η διαφορά των εβραίων στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, δεν κατέστη δυνατή η πλήρης αφομοίωση. Στην Ελλάδα στις περισσότερες από τις κοινότητες δεν υπήρχε ζήτημα διαφορετικής γλώσσας, παρά μόνο σε περιοχές όπως η Θεσσαλονίκη, όπου οι εβραίοι ήρθαν μεταγενέστερα και ήταν ισπανόφωνοι. Με βάση τέτοιου είδους διαφορές καθώς και διάφορες κυρίως θρησκευτικές

---

⁷⁴ Ό.π., Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν Διωγμώ, Η εικόνα του εβραίου στη Λογοτεχνία, Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, σελ. 9

⁷⁵ Ό.π., Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν Διωγμώ, Η εικόνα του εβραίου στη Λογοτεχνία, Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, σελ. 19

προκαταλήψεις γύρω από τον λαό αυτό, αναπτύχθηκε ο φυλετικός αντισημιτισμός του 20^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τη Δήμητρα Μακρυνιώτη, «ανάμεσα σε όλες τις περιπτώσεις συλλογικού ανταγωνισμού, ο αντισημιτισμός είναι μοναδικός για την άνευ προηγουμένου συστηματικότητά του, την ιδεολογική του ένταση, την υπερεθνική και υπερεδαφική εξάπλωσή του, τον μοναδικό τρόπο που αναμειγνύει τοπικές και οικουμενικές πηγές και διακλαδώσεις».⁷⁶

Ο μηχανισμός του κράτους λειτούργησε «σαν να επρόκειτο περί ιεροτελεστίας»⁷⁷ έτσι ώστε να απομονωθεί και να εξαλειφθεί το μιανό κομμάτι της κοινωνίας, τόσο της ελληνικής όσο και των υπόλοιπων χωρών. Η ζωή του κάθε εβραίου ορίστηκε ως ανάξια να βιωθεί και η φυλή αυτή καταδικάστηκε σε έναν θάνατο που δεν άξιζε το πένθος και την νεκρολογία⁷⁸. «Η απομόνωση των «ασθενών», η φυσική εξόντωση, η γενοκτονία και το ολοκαύτωμα αποτελούν ουσιαστικά πρακτικές οι οποίες συμβολικά θανατώνουν το θάνατο, σκοτώνοντας το ομοίωμά του»⁷⁹, αναφέρει η Μακρυνιώτη, καθώς οι εβραίοι συμβόλιζαν την

---

⁷⁶ Zygmunt Bauman, “Η νεωτερικότητα και το Ολοκαύτωμα”, *Περί θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, επιμ. Δ. Μακρυνιώτη, μτφ. Κ. Αθανασίου, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος, 2008 σελ. 489

⁷⁷ Ο.π., Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν Διωγμώ, Η εικόνα του εβραίου στη Λογοτεχνία, Ζητήματα Ιστορίας και μυθοπλασίας*, σελ. 35

⁷⁸ Για να υπάρξει νεκρολογία, θα πρέπει να υπάρξει ζωή, ζωή που να αξίζει να την αναφέρει κανείς, ζωή που να αξίζει να της δοθεί αξία και να διατηρηθεί, ζωή που δικαιούται αναγνώριση. [...] Αποτελεί (η νεκρολογία) το μέσο δια του οποίου μια ζωή καθίσταται ή όχι ζωή που αξίζει να προκαλέσει δημόσια οδύνη... Judith Butler, “Βία, πένθος και πολιτική”, *Περί θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, επιμ. Δ. Μακρυνιώτη, μτφ. Κ. Αθανασίου, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος, 2008, σελ. 553

⁷⁹ Ο.π., Δήμητρα Μακρυνιώτη, “Εισαγωγή: κοινωνικές και πολιτικές μορφές διαχείρισης της θνητότητας”, *Περί θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, σελ. 15 και 43

κοινωνία που έχει νοσήσει, την φυλή που δεν πρέπει να ζει. Με τη λογική αυτή θα λέγαμε ότι ο εκτοπισμός των εβραίων έγινε γενικά αποδεχτός από τον ντόπιο πληθυσμό στην ελληνική επαρχία αλλά και από τις ελληνικές αρχές. Θα συμφωνούσαμε με την άποψη της Αμπατζοπούλου πως τόσο λόγω του φόβου κατά τη διάρκεια του πολέμου όσο και μεταπολεμικά, το ερώτημα της τύχης τους μεταφράστηκε σε εγκατάλειψη και σιωπή⁸⁰, καθώς το σχέδιο εξόντωσής τους εμπεριείχε και την εξάλειψή τους από την ανάμνηση. «Όλα ήταν σχεδιασμένα ώστε να μην υπάρξει επιζών που να μιλήσει γι' αυτό. Η σιωπή ήταν μέσα στις συνιστώσες της τελικής λύσης».⁸¹ Ακόμη και μετά από σημαντικές δίκες σχετικά με το έγκλημα της ναζιστικής γενοκτονίας, ο ελληνικός τύπος εξακολούθησε να σιωπεί παρά τις αναφορές του στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ο διωγμός τους ταυτίστηκε με εκείνων των κομμουνιστών και οι όποιες αναφορές στο φυλετισμό της ναζιστικής θηριωδίας έλειπαν. Παρά ταύτα, η ιστορία υπέδειξε ότι η γενοκτονία τους χρεώθηκε τελικά στη δική τους παθητική στάση και υποταγή και όχι στις βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις και στην αμάθεια των εκάστοτε συμπολιτών τους.⁸²

Οι εβραϊκές περιουσίες

---

⁸⁰ Ό.π., Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν Διωγμώ, Η εικόνα του εβραίου στη Λογοτεχνία, Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, σελ. 46-7

⁸¹ Οντέτ Βαρών, "Μια σιωπή των γραπτών πηγών", *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 52-53, 1994, σελ. 83 και Ό.π., Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν Διωγμώ, Η εικόνα του εβραίου στη Λογοτεχνία, Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, σελ. 48

⁸² Ό.π., Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν Διωγμώ, Η εικόνα του εβραίου στη Λογοτεχνία, Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, σελ. 62

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω σε διάφορες περιπτώσεις, ο γερμανικός αντισημιτισμός βρήκε από πολύ νωρίτερα ανταπόκριση και πρόσφορο έδαφος στη χώρα, κυρίως με την σύμφωνη στάση του ελληνικού κράτους και διαφόρων φιλοκυβερνητικών εφημερίδων και οργανώσεων. Ξεκινώντας από τις διάφορες φοβίες και τους αστικούς μύθους γύρω από τις φοβερές τελετουργικές θυσίες που υποτίθεται πραγματοποιούσαν οι εβραίοι, η αρνητική στάση εναντίον τους ενισχύθηκε σε διάφορες πόλεις και λόγω του εμπορικού ανταγωνισμού.⁸³

Όσον αφορά στην τύχη των περιουσιών των εβραίων της πόλης των Ιωαννίνων, το μέλλον τους είχε προδιαγραφεί αρκετό καιρό καθώς «εντάσσεται σε ένα γενικότερο κλίμα ουδετερότητας και αδιαφορίας προς το Ολοκαύτωμα»⁸⁴, όπως αναφέρει ο Γ. Μαργαρίτης. Μετά τον εκτοπισμό τους από την πόλη, οι Γερμανοί έδωσαν διαταγή να μην πειραχτούν οι εβραϊκές περιουσίες, ενώ για να πείσουν τους Γιαννιώτες για την αυστηρότητα της απόφασης, κρέμασαν δύο νεαρούς που είχαν διαρρήξει κάποια σπίτια. Συγκεκριμένα, και σε αυτό το ζήτημα, οι γερμανικές αρχές χρησιμοποίησαν πάλι γραφειοκρατικούς μηχανισμούς όπως Επιτροπές καταγραφής της Ισραηλιτικής περιουσίας, σε συνεργασία με το τοπικό κατάστημα της Αγροτικής Τράπεζας Ηπείρου και την ελληνική χωροφυλακή.⁸⁵ Από την άλλη πλευρά η γραφειοκρατική διαχείριση των εβραϊκών αποθεμάτων ήταν

---

⁸³ Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2005, σελ. 38-9

⁸⁴ Ο.π., Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, σελ. 57

⁸⁵ Ο.π., Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, σελ. 51-2

αντιφατική και παραπλανητική σχετικά με την αναρχία η οποία επικρατούσε ως προς τις αρπαγές των περιουσιών.

Πιο συγκεκριμένα, το πλιάτσικο έγινε σε τρεις χρονικές φάσεις. Οι Γερμανοί χρησιμοποίησαν ως άλλοθι κάποια απαγορευτικά πλακάτ τα οποία είχαν τοποθετήσει στις εισόδους εβραϊκών σπιτιών και καταστημάτων για να αποτρέψουν υποτίθεται τους επίδοξους διαρρήκτες. Από την άλλη, αφού είχαν δημιουργήσει τα διάφορα όργανα λεπτομερούς διαχείρισης της εβραϊκής περιουσίας, επέτρεπαν σε «όσους διατηρούσαν κάθε μορφής σχέση με τις κατοχικές αρχές να έχουν ειδικά δικαιώματα ως προς τις εγκαταλειφθείσες περιουσίες»⁸⁶, ήδη από το μεσημέρι της επόμενης μέρας του εκτοπισμού, με την ανοχή της πόλης. Ένας από αυτούς ήταν ο Μητροπολίτης της πόλης Σπυρίδων Βλάχος, ο οποίος, ενώ έσωσε κάποια ιερά σκεύη της κοινότητας, μοίρασε τις εβραϊκές κατοικίες σε συνεννόηση με τους Γερμανούς στους λεγόμενους ανταρτόπληκτους. Ένας από τους συνεργάτες του, ο πατήρ Αθανάσιος οικειοποιήθηκε διάφορα πολύτιμα σκεύη, γυαλικά και υφάσματα προερχόμενα από σπίτια εβραίων ώστε να προικίσει άπορες χριστιανές κόρες, διαμέσου της χριστιανικής οργάνωσης "Τα ελέη των Κυριών".⁸⁷ Επίσης, μέλος των ειδικών επιτροπών καταγραφής εμπορευμάτων των εβραϊκών καταστημάτων, ο Γιαννιώτης έμπορος Δημήτριος Δούμας, αναφέρει σε υπόμνημα προς τον Γενικό Διοικητή της Ηπείρου την περιγραφή ενός εμπορικού τομέα που πιθανά είχε αναλάβει. Ο

---

⁸⁶ Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, Φιλαδέλφεια: Cadmus Press, 1990, σελ. 40-48

⁸⁷ Αλ. Παπαχελάς, Τ. Τέλλογλου, Σ. Παπαϊωάννου (παρουσίαση-έρευνα), *Νέοι Φάκελοι*, Αθήνα: παραγωγή LYNX Productions για τον ΣΚΑΙ, προβολή 29 Ιανουαρίου 2008

τομέας αυτός περιελάμβανε 75 καταστήματα, τα οποία είχαν ήδη ανοιχτεί από προηγούμενες επιτροπές, ενώ τα διαχωρίζει στα εντελώς άδεια, σε αυτά με λίγο εναπομείναν εμπόρευμα και σε αυτά που χρησιμοποιούνταν εκ νέου από καινούριους επιχειρηματίες, με ή χωρίς την έγκριση των αρμόδιων.⁸⁸ Είναι αξιοσημείωτη η χρήση ενός μηχανισμού ο οποίος στόχο έχει να αποτελέσει «ισχυρό άλλοθι για το πλήθος των αυθαιρεσιών [...] που συνόδευσαν την εκτόπιση της εβραϊκής κοινότητας: ένα τελετουργικό νομιμοποίησης δηλαδή».⁸⁹ Εκτός από τα σπίτια, λεηλατήθηκε και το εβραϊκό νεκροταφείο, στο οποίο έψαξαν για κρυμμένους θησαυρούς.⁹⁰

Το αποτέλεσμα, έπειτα από την επιστροφή των ελάχιστων εβραίων επιζώντων από τα τραγικά στρατόπεδα συγκέντρωσης πίσω στην πόλη των Ιωαννίνων, ήταν να βρουν τα σπίτια τους κατελυμμένα από τους χριστιανούς συντοπίτες τους και την περιουσία τους διασκορπισμένη.

---

⁸⁸ Ο.π., Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες, Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, σελ. 54-5

⁸⁹ Ο.π., Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες, Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, σελ. 56

⁹⁰ Απ. Τζελέτας, Αλ. Παπαδόπουλος (παρουσίαση-έρευνα), *Μυθιστορίες*, Ιωάννινα: Εξωτερική παραγωγή για την ITV Ιωάννινα, προβολή 16 Μαΐου 2008

Νεκροταφεία εντός της πόλης. Σύγχρονο εβραϊκό νεκροταφείο Ιωαννίνων

Διάφορες πληροφορίες σχετικά με την ύπαρξη νεκροταφείων εντός της πόλης των Ιωαννίνων προέρχονται συγκεκριμένα από την πολεοδομική μελέτη του αρχιτέκτονα Γιάννη Κανετάκη, η οποία επικεντρώνεται στο κάστρο της πόλης. Λόγω του ότι η ακριβής οργάνωση της πόλης σε προγενέστερες εποχές του 19^{ου} αιώνα μας είναι σχετικά άγνωστη, σύμφωνα με τον Γ. Κανετάκη, αντίστοιχα και οι πληροφορίες σχετικά με τις περιοχές που σχετίζονται με ταφικές διαδικασίες προέρχονται από αυτήν την εποχή και μετά.⁹¹ Από τον ίδιο μας γνωστοποιείται ότι στα τέλη του 17ου αιώνα, βασικός παράγοντας στην όλη σύνθεση του φυσικού χώρου της πόλης είναι τα νεκροταφεία, τα οποία βρίσκονταν διάσπαρτα στον αστικό ιστό, όπως και διάφορα κτίρια κοινωνικών υπηρεσιών –νοσοκομεία, σχολεία, λουτρά, εστιατόρια κλπ, αλλά αγνοείται η ακριβής τους θέση.⁹² Η σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή των Ιωαννίνων κατά την πτώση του Αλή Πασά το 1820-1822, αποτέλεσε κομβικό σημείο για την πολεοδομική αλλαγή της πόλης, η οποία μετέπειτα διαμορφώθηκε μέσα στα χρόνια ώστε να καταλήξει στη σημερινή κατάσταση. Βέβαια, η κατεύθυνση της βασικής οδικής αρτηρίας της από βορειοδυτικά στα νοτιοανατολικά θα παραμείνει σχεδόν ίδια, αφού τα φυσικά όρια της πόλης (λίμνη, λόφοι, είσοδοι και

---

⁹¹ Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Έκδοση Τεχνικού Επιμελητηρίου, 1994, σελ. 35

⁹² Ο.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 65

έξοδοι) δεν μπορούσαν να μεταβληθούν.⁹³ Στην παραπάνω έρευνα του Κανετάκη, γίνονται αναφορές στα διάφορα νεκροταφεία της πόλης, τα οποία λόγω της χρονικής περιόδου που αναλύεται, είναι κυρίως τούρκικα και δευτερευόντως εβραϊκά και χριστιανικά.

Λόγω της οθωμανικής κατοχής της πόλης, οι τούρκικοι τόποι προσευχής, δηλαδή τα τζαμιά ήταν αρκετά και διάσπαρτα μέσα στην πόλη. Τα νεκροταφεία όμως τοποθετούνταν από τους Οθωμανούς εκτός των ορίων της. Το ίδιο έκαναν και οι εβραίοι, για τους οποίους έχει ήδη αναφερθεί ότι σπάνια τοποθετούν τα κοιμητήρια δίπλα στις συναγωγές.⁹⁴ Οι πρώτες πληροφορίες σχετικά με τη θέση των διαφόρων νεκροταφείων εντός της πόλης προέρχονται από τον πιο παλιό πολεοδομικό χάρτη που έχει διασωθεί και τοποθετείται χρονικά λίγο μετά το 1811 και πριν την καταστροφή της πόλης. Είναι δημιούργημα του γάλλου γεωγράφου Barbie du Bocage (1760-1825)⁹⁵ και η ανάλυσή του από τον Κανετάκη μας δίνει σημαντικές πληροφορίες. Στην προσπάθεια του τελευταίου να ορίσει την κλίμακα του χάρτη του B.D.Bocage⁹⁶ καθώς και πιθανές αντιστοιχίες περιοχών σχετικά με

---

⁹³ Ο.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 67

⁹⁴ Ιωάννης Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα (Τόμος Β)*, τεύχος 1, Εκδότης Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, 1993, σελ. 23 και υποσημείωση 2, σελ. 22

⁹⁵ *Grand Dictionnaire encyclopedique Larousse*, Εκδόσεις Libraire Larousse, τόμος 1, 1982, σελ. 1043

⁹⁶ «Ο Barbie du Bocage δεν κατάφερε από έλλειψη οργάνων με ακρίβεια μέτρησης να αποδώσει απόλυτα σωστά ορισμένες αποστάσεις, ιδιαίτερα όταν μεσολαβούσαν εμπόδια όπως ο πυκνός και σκοτεινός πυρήνας του Παζαριού. Το Παζάρι λόγω της μεγάλης έκτασης των σκεπαστών δρόμων απετέλεσε το μεγαλύτερο εμπόδιο στις μετρήσεις-οδεύσεις του χαρτογράφου, με αποτέλεσμα το κεντρικό τμήμα της πόλης να

τον επόμενο χάρτη των αρχών του 20^{ου} αιώνα του Γιαννιώτη ερασιτέχνη χαρτογράφου Παναγιώτη Τζαμακλή⁹⁷, ο αρχιτέκτονας όρισε κάποια σταθερά σημεία αναφοράς. Αυτά ήταν τα τούρκικα και εβραϊκά νεκροταφεία της πόλης.⁹⁸ Τα τούρκικα νεκροταφεία τοποθετούνται κάποια στα τότε νοτιοδυτικά όρια της πόλης, κάποια άλλα καταλαμβάνουν σημαντικό κομμάτι του πολεοδομικού ιστού βορειότερα του κέντρου, ενώ τα υπόλοιπα μαζί με το εβραϊκό τοποθετούνται ακόμη πιο βόρεια, δίπλα στο -κατά τον χάρτη- Ελληνικό Νοσοκομείο. Μια ακόμη θέση που θεωρήθηκε κατά τη σύγκριση ως σταθερό σημείο ήταν η περιοχή ενός ακόμη εβραϊκού νεκροταφείου που τοποθετείται στην περιοχή γνωστή ως "Μνήματα". Ο Κανετάκης κάνοντας στην πραγματικότητα την ταύτιση των δυο χαρτών (του 1820 και των αρχών του 1900) και προσπαθώντας να συμπέσουν τρία σημεία (Τζαμί της Καλούτσιανης-η Δεξαμενή του Αλή Πασά-Τεκές των Μπεκτασί)

προκύψει εκτός κλίμακας και αισθητά στενότερο.» Ο.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 245

⁹⁷ Οι ως τώρα αναπαραστάσεις της πολεοδομικής συγκρότησης των Ιωαννίνων βασίζονταν στον χάρτη Τζαμακλή (1902), ο οποίος έδινε αρκετά στοιχεία για την εποχή εκείνη, πλην όμως αντέγραφε κάποιον άγνωστο έως τώρα Οθωμανικό χάρτη. [...] Βρέθηκε ο πρωτότυπος χάρτης βάσει του οποίου σχεδίασε ο Τζαμακλής τον χάρτη του (σε τούρκικη γλώσσα με τούρκικη θεώρηση του 1904 και Ελληνική θεώρηση του 1915). [...] Με βάση πια αυτόν τον χάρτη και με τη βοήθεια ακριβέστατων σχεδίων από στερεοσκοπικές αεροφωτογραφίες του 1950, με συλλογή και συγκέντρωση όλων των δυνατών στοιχείων και πληροφοριών, έγινε εφικτή μια όσο το δυνατόν πλήρης αναπαράσταση των Ιωαννίνων του τέλους του 19^{ου} αιώνα, μετά την πυρκαγιά του 1869 (οδικό δίκτυο, συνοικίες, κέντρο, τζαμιά, ναοί, νεκροταφεία, τείχη κλπ.). Ο.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 13 και 130 και Ευαγγελία Ντάτση, "Ενας άγνωστος πολεοδομικός χάρτης των Ιωαννίνων του 1902", Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας *Ήπειρος 15ος – 20ος αιώνας*, Γιάννινα: Εκδόσεις Πνευματικού Κέντρου Δήμου Ιωαννιτών, 1985, σελ. 94

⁹⁸ Ο.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 242

παρατηρεί ότι και οι περιοχές των νεκροταφείων έχουν σχετική ταύτιση.⁹⁹

Επανερχόμενοι στο ζήτημα της διασποράς των νεκροταφείων εντός της πόλης, ο αρχιτέκτονας αναφέρει ότι αυτά επηρέασαν εμφανώς τη μεγάλη έκταση της πόλης, γεγονός που είχαν επισημάνει πολλοί ξένοι περιηγητές. «Αυτό οφείλεται εκτός από τους μεγάλους κήπους των σπιτιών, και στη μεγάλη έκταση των οθωμανικών νεκροταφείων, τα οποία ήταν πολλά και μεγάλα, ακριβώς επειδή η οθωμανική θρησκεία δεν επιτρέπει την εκταφή των νεκρών.»¹⁰⁰ Σε αυτήν τη διαπίστωση είχαν καταλήξει τόσο ο Τούρκος περιηγητής Enliya Celebi το 1670, λέγοντας ακόμη ότι οι συνοικίες-μαχαλάδες εμφανίζονται ως τα μικρότερα συστατικά της πόλης, καθώς και ο Γάλλος περιηγητής Πουκεβίλ (πιθανότατα το 1805), ο οποίος σημειώνει συγκεκριμένα ότι: «οι συνοικίες των Ιωαννίνων διακόπτονται από νεκροταφεία, περιφρονημένα ή άφρακτα, δεν έχουν καν το κοινό προσόν να προσφέρουν μερικούς περιποιημένους τάφους».¹⁰¹ Τέλος, ο Κουρμαντζής σημειώνει ότι στο τέλος του 18^{ου} αιώνα έχουμε στα Γιάννενα 18 μουσουλμανικά νεκροταφεία, δύο συναγωγές που υπάρχουν από το μεσαίωνα, ένα εβραϊκό νεκροταφείο και έξι εκκλησίες.¹⁰² Άρα,

---

⁹⁹ Ό.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 244

¹⁰⁰ Ό.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 173

¹⁰¹ Ό.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 48 και Ό.π., Ευαγγελία Ντάτση, "Ένας άγνωστος πολεοδομικός χάρτης των Ιωαννίνων του 1902", Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας *Ήπειρος 15ος – 20ος αιώνας*, σελ. 105

¹⁰² Ό.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 173-4

καταλήγουμε ότι η ύπαρξη των διάφορων νεκροταφείων ως τμήμα του αστικού πολεοδομικού ιστού, όχι μόνο είναι καταφανής αλλά επανακαθορίζει τα όρια των εκάστοτε γύρω συνοικιών, εκτός του ότι αποτελεί σταθερό σημείο συσχετισμού των διαφορετικών χρονικών φάσεων της πόλης. Ταυτόχρονα, ο Κανετάκης επισημαίνει πως εκτός από τους κοινόχρηστους χώρους, τα νεκροταφεία μαζί με τα τζαμιά και τα καλύτερα ελληνικά και τούρκικα σπίτια, περιβάλλονταν από κήπους με πλατάνια, κυπαρίσσια και καστανιές, έτσι ώστε η ανάμιξή τους με τις κτιριακές κατασκευές προσέδιδαν στον αστικό ιστό των Ιωαννίνων μια παράξενη εικόνα.¹⁰³

Από το βιβλίο του Κανετάκη μας γνωστοποιούνται επομένως δυο ακόμη περιοχές όπου βρέθηκαν ανεξάρτητοι τάφοι ή χρησιμοποιούνταν για εβραϊκές ταφές, εκτός από την περιοχή του Ισραηλιτικού νεκροταφείου η οποία παραμένει σταθερή ως τις μέρες μας. Η μια είναι η περιοχή της υποσυνοικίας Αρχιμανδρείο, η οποία ως τοποθεσία ήταν πολύ μακρινή, την εποχή του 17^{ου} αιώνα, όπου τα όρια της πόλης περιορίζονταν μέσα στο κάστρο και στις γειτονικές περιοχές και είναι ακόμα μια απόδειξη για τις αρχαίες ρίζες του εβραϊκού στοιχείου στα Γιάννενα.¹⁰⁴ Σε επόμενο στάδιο, ο αρχιτέκτονας αναφέρει στο εγχειρίδιο του τα ονόματα των συνοικιών που είχαν επικρατήσει μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (λαμβάνοντας υπόψη του το χάρτη του Παναγιώτη Τζαμακλή του 1902) μεταξύ των οποίων

---

¹⁰³ Ο.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 167

¹⁰⁴ Ο.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 63

περιλαμβάνεται η περιοχή Μνήματα, ως υποσυνοικία με πολύ παλιό, εγκαταλελειμμένο εβραϊκό νεκροταφείο. Η αντίστοιχη σημερινή περιοχή είναι η πλατεία Αρχιεπισκόπου Σπυριδωνος.¹⁰⁵ Τέλος, στο ίδιο εγχειρίδιο αναφέρεται το μεγάλο εβραϊκό νεκροταφείο, το οποίο βρισκόταν στα δυτικά της πόλης, δίπλα στο δρόμο προς τη Σαδοβίτσα.¹⁰⁶

Το σημερινό εβραϊκό νεκροταφείο των Ιωαννίνων περιτριγυρίζεται από τις οδούς Σπύρου Λάμπρου, Κλεισούρας και Ηρακλή Βασιάδη. Είναι περίπου έκτασης 3.4 στρεμμάτων για αυτό και η συντήρησή του είναι σχετικά δύσκολη εργασία για τη μικρή εναπομείνασα εβραϊκή κοινότητα.¹⁰⁷ Παρόλα αυτά, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, δεν ήταν πάντα το μοναδικό εβραϊκό νεκροταφείο στην πόλη, και αποτέλεσε αρχικά ένα κομμάτι γης το οποίο δόθηκε ως δώρο από τον σκληρό ηγεμόνα της περιοχής της Αλβανίας Αλή Πασά, του οποίου η περίοδος ηγεμονίας συνέπεσε με αυτήν της άνθησης και της ευημερίας των

---

¹⁰⁵ Ο.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 134 και 229

¹⁰⁶ Ο.π., Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, σελ. 173

¹⁰⁷ Οι εδώ πληροφορίες σχετικά με το εβραϊκό νεκροταφείο Ιωαννίνων προέρχονται από την έρευνα με γενικό τίτλο "Ένα ταξίδι στην εβραϊκή κληρονομιά", την οποία διεξήγαγε μια ισραηλτική αποστολή με υπεύθυνη την Rebecca Salem, συντονίστρια Ανάπτυξης Πόρων του εγχειρήματος αυτού. Το project πραγματοποιήθηκε υπό την αιγίδα του Zalman Shazar Center, το οποίο υποστηρίζεται από το Ίδρυμα Avi Chai. Η αποστολή στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 2006 από 26 φοιτητές. Βασικός στόχος για τους ίδιους ήταν να επαναπροσεγγίσουν την εβραϊκή τους ταυτότητα, η οποία χάνεται στα βάθη των αιώνων και είναι σε άμεση σύνδεση με τον ρωμανιώτικο πολιτισμό της Ελλάδας και ειδικά των Ιωαννίνων. Tsur Ehrlich, "The Last Romaniotes of Yannina", *Segula - The Jewish Journey through History*, τεύχος Δεκέμβριος 2010, σελ. 14 και 17

Ιωαννίνων.¹⁰⁸ Πιθανολογείται ότι οι ταφόπλακες μεταφέρθηκαν κάποια χρονική στιγμή στο τωρινό νεκροταφείο, καθώς υπάρχουν μνήματα κυρίως ραβίνων των οποίων η χρονολογία ταφής δεν συμπίπτει με αυτήν της πιθανής δημιουργίας του νεκροταφείου.

Το συγκεκριμένο νεκροταφείο αρχικά χτίστηκε στα όρια του αστικού ιστού, όμως αφού η πόλη αναπτύχθηκε, σήμερα βρίσκεται ακριβώς στο κέντρο της. Για το λόγο αυτό, έχουν υπάρξει κατά καιρούς διάφορες συζητήσεις σχετικά με το μέλλον του, αφού ενίοτε η δημαρχία διεκδικεί την ιδιοκτησία του ακινήτου προσπαθώντας να το αγοράσει από την κοινότητα, ενώ αντίθετα οι ντόπιοι εβραίοι προσπαθούν να πείσουν τις τοπικές αρχές να χρηματοδοτήσουν τη συντήρησή του.¹⁰⁹

Μέσα σε αυτήν την πυκνή από βλάστηση έκταση υπάρχουν, εκτός των άλλων, ταφόπλακες που μαρτυρούν την μακρόχρονη παρουσία των εβραίων στην πόλη, όπως μια που χρονολογείται από το 1426, προγενέστερα δηλαδή από την εκτόπιση των εβραίων από την Ισπανία, και περίπου ακόμη 9 του ίδιου αιώνα.¹¹⁰ Επάνω στους διάφορους τάφους είναι χαραγμένα ποιήματα και ρίμες, άλλοτε στα εβραϊκά και άλλοτε στα ελληνικά, δείγμα θρησκευτικότητας ή μη είτε δείγμα πως η εποχή της ταφής έμενε ανεπηρέαστη από τη θρησκεία. Ακόμη, υπάρχουν

---

¹⁰⁸ Ο.π., Tsur Ehrlich, "The Last Romaniotes of Yannina", *Segula - The Jewish Journey through History*, σελ. 20

¹⁰⁹ Ο.π., Tsur Ehrlich, "The Last Romaniotes of Yannina", *Segula - The Jewish Journey through History*, σελ. 12

¹¹⁰ Ο.π., Tsur Ehrlich, "The Last Romaniotes of Yannina", *Segula - The Jewish Journey through History*, σελ. 12

χαραγμένα τα κλασικά σύμβολα όπως το πιο σύνηθες, το αστέρι του Δαβίδ, όμως γενικώς οι τάφοι είναι πολύ απλά διακοσμημένοι. Δεν υπάρχει προφανής χρονολογική ή άλλη σειρά με την οποία ταξινομούνται οι τάφοι, οι καινούριοι ενδέχεται να τοποθετούνται δίπλα σε αυτούς εκατοντάδων χρόνων.¹¹¹

Όπως συνηθίζεται πλέον στα περισσότερα υπάρχοντα ελληνικά νεκροταφεία, είναι σχεδόν υποχρέωση των εβραίων της κάθε πληγείσας πόλης να στήνει ένα μνημείο για τα θύματα του Ολοκαυτώματος εντός του χώρου. Το μνημείο αυτό λαμβάνει την έννοια της αποκατάστασης της ταφής, του τάφου που δεν χτίστηκε ποτέ, της επιμνημόσυνης διαδικασίας που όφειλε να γίνει για τους προγόνους που θυσιάστηκαν λόγω της διαφορετικής τους θρησκείας και δεν μπόρεσαν να έχουν ατομικό τάφο. Λειτουργεί ταυτόχρονα ως μια υπενθύμιση για τους ζωντανούς της τραγικής κατάληξης της μεγαλύτερης γενοκτονίας του 20^{ου} αιώνα και εκφράζει την αγωνία των σημερινών εβραίων να σωθεί το συμβάν από τη λήθη.¹¹²

Την τελευταία δεκαετία υπάρχει μια έντονη συζήτηση γύρω από την ιδιοκτησία της έκτασης του νεκροταφείου καθώς και για την προστασία του από επιδοξους σφετεριστές. Πιο συγκεκριμένα, ο Σύλλογος Ιδιοκτητών Ακινήτων Ιωαννίνων έθιξε το θέμα περί του ιδιοκτησιακού καθεστώτος του νεκροταφείου το 2005, ενώ με

---

¹¹¹ Ο.π., Tsur Ehrlich, "The Last Romaniotes of Yannina", *Segula - The Jewish Journey through History*, σελ. 21

¹¹² Ο Μισέλ Βοβέλ αναφέρεται στο συλλογικό μνημείο ως τη μεγαλύτερη καινοτομία της εποχής. Βλ. Μισέλ Βοβέλ, *Ο θάνατος και η Δύση, από το 1300 ως τις μέρες μας*, τόμος Β', επιμ. Κ. Κουρεμένος, μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη, 2000, σελ. 317-8 και 323

απάντηση του ο πρόεδρος της Κοινότητας Μωυσής Ελισάφ υπενθύμισε ότι η Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων είχε ήδη παραχωρήσει στο Δήμο σημαντική έκταση του χώρου για την κατασκευή πάρκου. Εκκινώντας από την προσφορά αυτή της κοινότητας, ο δήμος αποφάσισε να χαρακτηρίσει ολόκληρο το νεκροταφείο κοινόχρηστο χώρο, αγνοώντας την άποψη της Κοινότητας. Αργότερα παρά τις αντιδράσεις των ντόπιων εβραίων, ο χώρος χαρακτηρίστηκε ως ειδικός προορισμός λατρείας και μνήμης. Παράλληλα, η προστασία του και η διατήρησή του εξακολούθησαν και εξακολουθούν να βαραίνουν την τοπική κοινότητα καθώς και ομόθρησκους του εξωτερικού που προσφέρονται να συμβάλλουν οικονομικά.¹¹³

Αντίστοιχα, τέσσερα χρόνια μετά, το ζήτημα της ιδιοκτησίας ξανατέθηκε υπό συζήτηση, αυτή τη φορά από την Ανεξάρτητη Δημοτική Κίνηση Ιωαννίνων. Ο επικεφαλής της, με επιστολή του στον δήμαρχο της πόλης και επικαλούμενος τις πράξεις βανδαλισμού εναντίον του νεκροταφείου, πρότεινε την παραχώρηση της έκτασης στο Δήμο με στόχο τον χαρακτηρισμό και την ανάδειξή του ως ιστορικό τόπο. Ταυτόχρονα, πρότεινε την ανταλλαγή του χώρου με μια άλλη έκταση εντός του νεκροταφείου του Αγ. Νικολάου Κοπάνων, προς τη βόρεια έξοδο της πόλης, για τις ανάγκες ταφής των ατόμων της εβραϊκής κοινότητας τα οποία έχουν απομείνει. Η αντίδραση του προέδρου της κοινότητας ήταν έντονη καθώς τόνισε πρώτον το γεγονός ότι τα μέλη διατηρούν το δικαίωμα να επιλέγουν τον τόπο ταφής τους, και δεύτερον ότι με την παραχώρηση της

---

¹¹³ Μωυσής Ελισάφ, *Πρωινά Νέα*, Πέμπτη 1 Δεκεμβρίου 2005 (προσωπικό αρχείο Αλέκου Ράπτη)

έκτασης των έξι στρεμμάτων δίπλα από το νεκροταφείο στο Δήμο Ιωαννίνων πριν πολλά χρόνια, οι αρχές υποχρεούνταν να φροντίζουν για τη φύλαξη και την καθαριότητα του χώρου, κάτι που δεν συνέβη τελικά.¹¹⁴ Η ανάδειξη του νεκροταφείου σε ιστορικό τόπο μνήμης από το Υπουργείο Πολιτισμού και το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων θα συμβάλλει στο τέλος των διαπραγματεύσεων σχετικά με την κυριότητα του χώρου, καθώς οποιαδήποτε παρέμβαση θα προϋποθέτει την έγκριση του Υπουργείου.

---

¹¹⁴ epirusgate.blogspot.com, 31 Ιουλίου 2009 (προσωπικό αρχείο Αλέκου Ράπτη)

Ιερότητα χώρου νεκροταφείου - Μεσαίωνα

Ο χώρος του νεκροταφείου δεν θεωρούνταν πάντα ιερός, ούτε ταυτιζόταν ανέκαθεν με την έννοια του τόπου όπου θάβονταν οι νεκροί. Οι χρήσεις που άλλαξε με την πάροδο των αιώνων καθώς και η σημασία και η αναγκαιότητα που κατείχε ως στοιχείο εντός ή εκτός του αστικού ιστού ήταν αλληλένδετο με τις εκάστοτε και κατά τόπους κοινωνικές συνθήκες. Η ανάπτυξη του χώρου ταφής και η ιερότητα που αυτός προσελάμβανε ήταν άλλοτε στενά συνδεδεμένα με τη θρησκεία, την εκκλησία και με τις περιοχές ταφής των ιερών μαρτύρων. Χαρακτηριστική είναι η πρακτική της ταφής *ad sanctos* η οποία εξελίχθηκε κατά το Μεσαίωνα και περιελάμβανε ταφή εντός της εκκλησίας και στον περίβολό της και επομένως όσο το δυνατόν πλησιέστερα στον νεκρό ιερομάρτυρα. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει μια εξοικείωση των ανθρώπων με το ζήτημα του θανάτου.

Κατά τον ιστορικό Φιλίπ Αριές και το δίτομο εγχειρίδιο του "Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου", ο τόπος ταφής των μαρτύρων προσέλκυε και τους τάφους των υπολοίπων¹¹⁵ και συνεπώς έτσι αναπτύσσονταν οι ταφικές περιοχές εντός ή εκτός της πόλης. Ήταν μάλιστα τόσο σημαντικό να εξασφαλίσει κανείς τον προσωπικό χώρο ταφής του όσο γινόταν πιο κοντά στον ιερό χώρο της εκκλησίας που ενίοτε προέβαιναν σε συμπεριφορές που σήμερα θα χαρακτηρίζονταν βέβηλες. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στο βιβλίο του Αριές πως οι πιστοί «έσκαβαν στον περίβολο λάκκους που σφράγιζαν με πλάκες, κομμένες από πέτρες που

---

¹¹⁵ Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμωμένων Ι*, μτφ. Θ. Νικολαΐδης, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 1997, σελ. 63

είχαν πάρει από το ίδιο το κτίσμα, της εκκλησίας. Έβαζαν μέσα στους λάκκους τεράστιες σαρκοφάγους που βρίσκονται ακόμη εκεί και δεν δίσταζαν [γύρω στον 9^ο-10^ο αιώνα] να κατεδαφίζουν τοίχους ή να σπάζουν σκαλοπάτια ναών προκειμένου να εξασφαλίσουν για τους εαυτούς τους και τους δικούς τους μια θέση σ' αυτές τις κρύπτες.»¹¹⁶

Μέσω της διαδικασίας της ταφής *ad sanctos*, όπου στα εσωτερικά των εκκλησιών οι πιστοί περπατούν ακόμη και πάνω σε τάφους¹¹⁷, και λόγω της ασάφειας των ορίων των χώρων ταφής και των πόλεων, επήλθε η εξοικείωση με τους νεκρούς. Ο διαχωρισμός μεταξύ της βεβήλωσης και του σεβασμού προς τους νεκρούς ήταν απροσδιόριστος και η επαφή των ζωντανών με τους τάφους δεν συνεπαγόταν μιαρότητα, παρά το γεγονός πως οι εκκλησιαστικές αρχές προσπαθούσαν να επιβάλλουν μια διαφορετική αντίληψη. Ενδεικτικά αναφέρει ο Αριές πως «οι συνοδικές αποφάσεις διετήρησαν μια θεωρητική αντίληψη περί του ιερού, η οποία αντέφασκε προς την πρακτική που διαιώνιζε την παραδοσιακή αποστροφή για οποιαδήποτε σχέση μεταξύ της ιερότητας του ναού και των νεκρών σ' έναν κόσμο που δε μπορούσε να την συμμεριστεί. [...] Η νοητή διαχωριστική γραμμή μεταξύ ιερού και βέβηλου έμεινε μάλλον ασαφής ως τις μεταρρυθμίσεις του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα: στο βέβηλο είχε

---

¹¹⁶ Ο.π., Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμημένων I*, σελ. 71-72 και Fr. Eygun, L. Levillain, *Hypogee des Dunes a Poitiers*, Έκδοση του Δήμου του Poitiers και της Societe des antiquaires de l' Ouest, 1964

¹¹⁷ «Στο *Saint-Bavon* του *Harlem* [...] ολόκληρο το δάπεδο της εκκλησίας είναι ένα νεκροταφείο χωρισμένο σε διαμερίσματα. Οι πιστοί περπατούν παντού πάνω σε τάφους.» Ο.π., Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμημένων I*, σελ. 83

εισχωρήσει το υπερφυσικό και στο ιερό μια αντίληψη φυσιοκρατική.»¹¹⁸

Ταυτόχρονα, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι το νεκροταφείο κατά το Μεσαίωνα φιλοξενούσε και άλλες λειτουργίες εκτός από τους ενταφιασμούς ή σε μερικές περιπτώσεις μόνο άλλες λειτουργίες, εφόσον είχε επικρατήσει η πρακτική του ενταφιασμού εντός των ναών. Το νεκροταφείο αποτελούσε τότε την ανοιχτού χώρου συνέχεια του χώρου της εκκλησίας, η οποία κατά το Μεσαίωνα αντιπροσώπευε τον κατ' εξοχήν τόπο συνάθροισης και κοινωνικών συναναστροφών. Έτσι από χώρος ενταφιασμού των νεκρών είχε μετατραπεί σε πυρήνα της κοινωνικής ζωής και σε αγορά (forum), σε δημόσιο χώρο συναντήσεων, σε χώρο ασύλου και καταφύγιο, υπό την προστασία του άγιου της εκεί εκκλησίας, ενίοτε ακόμη και σε τόπο διαμονής.¹¹⁹ Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αριές ότι εκεί «*όλα τα μέλη της κοινότητας μπορούσαν να συναντηθούν για να ρυθμίσουν τις υποθέσεις τους, να παίξουν, να ανταμώσουν τον εραστή ή την ερωμένη τους*».¹²⁰

Σχετικά με τη συνάντηση των εραστών, μια αντίστοιχη πρακτική στις μέρες μας, ενώ υφίσταται σε ορισμένες περιπτώσεις, μεταφράζεται ως ηθικά μη αποδεκτή και βέβηλη συμπεριφορά ως προς το χώρο του νεκροταφείου και τους ενταφιασμένους, όμως

---

¹¹⁸ Ο.π., Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμωμένων Ι*, σελ. 87

¹¹⁹ Ο.π., Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμωμένων Ι*, σελ. 103-4

¹²⁰ Ο.π., Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμωμένων Ι*, σελ. 105

τότε ήταν μια φυσική εξέλιξη του χώρου. Βέβαια, στην πορεία των διαφόρων εναλλαγών των χρήσεών του, φιλοξένησε και κακόφημα επαγγέλματα όπως το νεκροταφείο των Saints - Innocents που από το 1186 και έπειτα ήταν χώρος πορνείας.¹²¹ Ο Αριές καταλήγει πως το νεκροταφείο λειτουργούσε ως πλατεία αφού ήταν ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος, το κέντρο της συλλογικής ζωής.¹²² Στο πέρασμα των χρόνων, αυτός ο ρόλος αποδυναμώθηκε αισθητά.

Όσον αφορά στις διαφωνίες που ενδεχομένως είχαν τα διαφορετικά δόγματα ή οι διαφορετικές θρησκείες σχετικά με τη διεκδίκηση της ταφής στο ίδιο νεκροταφείο, από το Μεσαίωνα ο χώρος αυτός θεωρούνταν ιερός για τα μέλη μιας συγκεκριμένης κοινότητας, με την έννοια της συγκέντρωσης των νεκρών τους στο ίδιο μέρος αντίστοιχα όπως η συσπείρωση των ζωντανών. Συνεπώς η χρήση του νεκροταφείου από υποστηρικτές άλλου δόγματος ήταν επόμενο να θεωρηθεί βεβήλωση, όπως το παράδειγμα της διαφωνίας προτεσταντών και καθολικών για την κοινή χρήση ενός τέτοιου δημόσιου χώρου.¹²³ Τα νεκροταφεία άλλωστε ήταν και εξακολουθούν να είναι χώροι που ενισχύουν το αίσθημα της ενότητας, είτε πρόκειται για κοινή θρησκευτική είτε εθνική είτε οικογενειακή ταυτότητα.¹²⁴ Είναι η προβολή της κοινωνίας των ζωντανών και έχει την ιδιότητα να υπενθυμίζει

---

¹²¹ Ο.π., Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμημένων I*, σελ. 113

¹²² Ο.π., Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμημένων I*, σελ. 114

¹²³ Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμημένων II*, μτφ. Θ. Νικολαΐδης, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 1991, σελ. 48

¹²⁴ Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, μτφ. Κ. Χαλμούκου, Εκδόσεις Άγρα, 2010, σελ. 59

συνεχώς την ατομική και ομαδική προέλευση, γεγονός που συνεπάγεται ότι αντικατοπτρίζει συχνά και τις θρησκευτικές και εθνοτικές προκαταλήψεις, όπως ακριβώς στους ζωντανούς.¹²⁵

Ο τάφος μέχρι σήμερα εξακολουθεί και εμπεριέχει την έννοια της μνήμης και τη διαδικασία της ανάμνησης. Το γεγονός ότι στα σύγχρονα νεκροταφεία λαμβάνουν χώρα ετήσιες και άλλης συχνότητας επαναληπτικές επιμνημόσυνες διαδικασίες, τα καθιστά κατά βάση μια χωρική αποτύπωση της ανάγκης του ανθρώπου να θυμηθεί, να συγκεντρωθεί, να προσευχηθεί, να κλάψει, να πενήθει και να αναρωτηθεί σχετικά με τα αναπάντητα ερωτήματα γύρω από το θάνατο. Αποτελούν «έδρα μιας σωματικής παρουσίας», γι' αυτό και θα λέγαμε ότι είναι καθγιασμένος χώρος προσωπικά για τον κάθε συγγενή.¹²⁶ Κατά τις επισκέψεις των συγγενών εκεί, ο χώρος αποσυνδέεται συχνά με την πιθανή σχέση που έχει με τα θεία, γεγονός που συμβαίνει ακόμη περισσότερο στις περιπτώσεις των εβραϊκών νεκροταφείων, τα οποία διαφοροποιούνται από τους χώρους προσευχής. Η γη ταυτίζεται με τον ίδιο τον νεκρό και το δέσιμο με το χώρο έχει μια πιο άμεση χροιά. Κατά τον Αριές, «δένεται κανείς με τη γη επειδή έχει δεθεί με τους νεκρούς και, μακροπρόθεσμα, δημιουργείται μια κοινή, ενιαία αγάπη για τη γη και τους νεκρούς».¹²⁷ Ακόμη και η διαδικασία αγοράς ή ενοικίασης γης ώστε να ταφούν οι συγγενείς είναι μια ευθεία

---

¹²⁵ Ο.π., Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, σελ. 61

¹²⁶ Ο.π., Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμωμένων I*, σελ. 345

¹²⁷ Ο.π., Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμωμένων I*, σελ. 322

προβολή της αντίστοιχης διαδικασίας της κατοικίας, μια επέκταση του σπιτιού, με την «απατηλή αξίωσή της να διαρκέσει αιώνια».¹²⁸ Για τον Βοβέλ είναι κάτι παραπάνω από αυτό, «είναι ο τόπος μιας συναλλαγής που συνεχώς επανενεργοποιείται. Ένα από τα μέσα έκφρασης αυτής της συναλλαγής είναι η επίσκεψη στον οικογενειακό τάφο, η νέα αυτή τελετουργία.»¹²⁹

Επιστρέφοντας στο ζήτημα της τοποθεσίας των νεκροταφείων εντός του αστικού ιστού, στη βιβλιογραφία αναφέρεται ότι η αντίληψη της ιερότητας του χώρου συνδέεται με την τοποθεσία του στην πόλη. Πιο συγκεκριμένα, ο πρόεδρος του Πανεπιστημίου Yale, Timothy Dwight είχε αναφέρει για το Νέο Νεκροταφείο του Νιου Χέιβεν στις αρχές της δεκαετίας του 1800,

«Είναι πάντοτε θεμιτό ένα νεκροταφείο να αποτελεί κάτι το ιερό για τον άνθρωπο, επειδή με τον τρόπο αυτό εύκολα μετατρέπεται σε πηγή χρήσιμης διδαχής και επιθυμητών εντυπώσεων. Όταν όμως βρίσκεται στο κέντρο μιας πόλης και στον ρου των καθημερινών συναλλαγών, καθίσταται πλέον υπερβολικά οικείο για το βλέμμα ώστε να έχει οποιαδήποτε ωφέλιμη επίδραση στην καρδιά. Από εκεί που έχει ένα σεβάσμιο χαρακτήρα υποβαθμίζεται σε ένα συνηθισμένο αντικείμενο και χάνει γρήγορα κάθε του σχέση με τον αόρατο κόσμο, μέσα από την ποταπή και

---

¹²⁸ Μισέλ Βοβέλ, *Ο θάνατος και η Δύση, από το 1300 ως τις μέρες μας*, τόμος Β', επιμ. Κ. Κουρεμένος, μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη, 2000, σελ. 316

¹²⁹ Ο.π., Μισέλ Βοβέλ, *Ο θάνατος και η Δύση, από το 1300 ως τις μέρες μας*, τόμος Β', σελ. 316

αγοραία ένωση του με τις δραστηριότητες της καθημερινής ζωής.»¹³⁰

Ειδικά στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και μέχρι το 1820, στην Αμερική επικρατούσε μια έχθρα απέναντι στα ενδοαστικά νεκροταφεία. Τα παραμελημένα νεκροταφεία αποτελούσαν απεχθές θέαμα, χώρους περιθωριοποιημένους, εστίες μόλυνσης λόγω της αποσύνθεσης των σωμάτων και της κακής υγιεινής. Έτσι η μετατόπιση του νεκροταφείου εκτός της καθημερινής οπτικής επαφής και συνδιαλλαγής με την πόλη ήταν ανακουφιστική εξέλιξη, εφόσον απαλλάσσονταν οι κάτοικοι από τους μιαρούς εξόριστους νεκρούς και ταυτόχρονα από τη συνεχή υπενθύμιση της αναπόφευκτης, τραγικής κατάληξης του ανθρώπου.

Κάποιες δεκαετίες αργότερα, στην πόλη του Παρισιού, το νεκροταφείο έχει αποσυνδεθεί από την αίσθηση της φρίκης που προκαλούσε. Χάρη στην πρόοδο της επιστήμης και των ερευνών σχετικά με το ανθρώπινο σώμα αλλά λόγω των διαφόρων μνημείων επιφανών εκλιπόντων στο δημόσιο χώρο, η κοινωνία εξοικειώνεται και πάλι με το χώρο ταφής, τις νεκροπόλεις και την κοινωνία των νεκρών.

Σήμερα, σε μερικές περιοχές ο χώρος του νεκροταφείου έχει μετατραπεί ακόμη και σε πάρκο αναψυχής, τουριστικό προορισμό και χώρο επιμόρφωσης.¹³¹ Το πένθος και η ανάμνηση

---

¹³⁰ Ο.π., Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, σελ. 80-81

¹³¹ Ο.π., Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, σελ. 396-8

ενός αγαπημένου προσώπου δεν είναι πλέον η μοναδική λειτουργία που μπορεί να προσλάβει ένας τόπος ταφής και υπάρχει ιδιαίτερη εξοικείωση του επισκέπτη, διαφορετική από την παραδοσιακή αντίληψη του τρομακτικού μέρους. Δεν τίθεται ζήτημα αίσθησης σεβασμού και αποστασιοποίησης απέναντι στους νεκρούς, αλλά ψυχαγωγίας και ενημέρωσης. Ο θάνατος σταματάει να είναι ταμπού, σε μια σύγχρονη προσπάθεια του ανθρώπου να τον δαμάσει.

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, «η πόλη των νεκρών, πίσω από τους τοίχους της, εκδηλώνεται ως η αντιγραφή της πραγματικής πόλης, σε πιο ήπια και καθησυχαστική εκδοχή: έχει τις γειτονιές της, τα κοινωνικά της στεγανά...»¹³². Η σημασία που καταλαμβάνει ένας τέτοιος χώρος και κατ' επέκταση και το ζήτημα της ιερότητάς του, είναι χαρακτηριστικά τα οποία παραλλάσσονται ανάλογα με τις κοινωνικές διεργασίες που λαμβάνουν χώρα εκτός του και συχνά εκκινούν από την ίδια την ιερότητα του νεκρού ανθρώπινου σώματος.

---

¹³² Ο.π., Μισέλ Βοβέλ, *Ο θάνατος και η Δύση, από το 1300 ως τις μέρες μας*, τόμος Β', σελ. 315-6

Βεβήλωση στον δημόσιο χώρο, βανδαλισμός, καταστροφή

Η βεβήλωση σαν πράξη επί του αρχιτεκτονημένου χώρου έχει συχνά αρνητική χροιά. Η ίδια η λέξη σύμφωνα με τον ορισμό της στο λεξικό Τεγόπουλου-Φυτράκη σημαίνει:

Βεβήλωση (η) ουσ. [< μτγν. Βεβήλωσις < βεβηλόω – βεβηλώ] μόλυνση, μίανση ιερού¹³³

Είναι συνώνυμο του βανδαλισμού, της καταστροφής του ιερού. Εδώ η έννοια της βεβήλωσης έχει ερευνηθεί και από μια διαφορετική σκοπιά. Δεχόμαστε ότι μπορεί να υποδηλώσει μια διαδικασία επανοικειποίησης και επανανοηματοδότησης από την πλευρά του χρήστη. Η λογική αυτή ενισχύεται με τη χρήση, ή σωστότερα με την κατάχρηση του ορισμού της έννοιας της βεβήλωσης από τον Giorgio Agamben:

«Βέβηλο λέγεται ότι από ιερό ή θρησκευτικό που ήταν, αποδίδεται εκ νέου στη χρήση και στην κυριότητα των ανθρώπων.»¹³⁴

Ο Agamben παραλλάσσει τη συνήθως αρνητική χροιά της έννοιας της βεβήλωσης, αναφέροντας πως η πράξη αυτή στοχεύει στην επανάκτηση της χρήσης και της κυριότητας, στην επανοικειποίηση του πρώην ιερού και άρα ανοίκειου αντικειμένου. Ουσιαστικά θέτει ένα δίπολο μεταξύ του ιερού, καθγιασμένου και του βεβηλωμένου, διαχωρίζοντας το πρώτο

---

¹³³ Τεγόπουλος, Φυτράκης, *Μείζον Ελληνικό Λεξικό*, επιμ. Β. Μανδάλα, Ε. Μακρυγιάννη, Αθήνα: Εκδόσεις Αρμονία, 1999

¹³⁴ Giorgio Agamben, *Βεβηλώσεις*, μτφ. Π. Τσιαμούρας, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα, 2006, σελ. 122

ως κάτι εκτός της ανθρώπινης σφαίρας ενώ το δεύτερο ως την επαναπόδοσή του σε αυτήν, όπως αναφέρει πιο πάνω στο ίδιο κείμενο¹³⁵. Κατά τον συγγραφέα, «βεβηλώνω σημαίνει: διανοίγω τη δυνατότητα μιας ειδικής μορφής "αμέλειας", η οποία αγνοεί τον διαχωρισμό ή, καλύτερα, τον μετέρχεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο».¹³⁶ Ως αμέλεια, ο Agamben θέλει να υποδηλώσει την έλλειψη πίστης, την αδιαφορία σε σχέση με τα θεία, την αποδέσμευση ως αναφορά στους κανόνες γύρω από το ιερό. Κατά τη βεβήλωση, ο διαχωρισμός αυτός (της χρήσης των ιερών) αγνοείται ή διαφοροποιείται με ιδιαίτερο τρόπο.

Ως πολιτική πράξη, η βεβήλωση διαχωρίζεται στον Agamben από την εκκοσμίκευση, καθώς η εκκοσμίκευση δεν έχει ως αποτέλεσμα την οικειοποίηση, αλλά είναι μια ακόμη μορφή απώθησης. Η επαναπόδοση του βεβηλωμένου εκ νέου στη δημόσια χρήση σημαίνει την αποκαθίλωση του από τη σφαίρα του ιερού και την απενεργοποίηση των μηχανισμών εξουσίας, ενώ κατά την εκκοσμίκευση η επαναφορά γίνεται και πάλι σε ένα ιερό μοντέλο εξουσίας.¹³⁷

Εάν κάνει κάποιος την σχετικά αυθαίρετη αναγωγή στο δημόσιο χώρο μιας σύγχρονης ελληνικής πόλης, θα συμπεράνει πως η βεβήλωση ενέχει μια διάσταση επανάκτησης ενός μνημείου/δημόσιου κτιρίου/χώρου όπου υπό ομαλές συνθήκες ανήκει στη σφαίρα του απρόσιτου, του άβατου. Το ερώτημα που

---

¹³⁵ Ο.π., Giorgio Agamben, *Βεβηλώσεις*, σελ. 121

¹³⁶ Ο.π., Giorgio Agamben, *Βεβηλώσεις*, σελ. 124

¹³⁷ Ο.π., Giorgio Agamben, *Βεβηλώσεις*, σελ. 128

προκύπτει είναι τι ακριβώς προκαλεί την -ενδεχομένως πολιτικής προέλευσης- πράξη της βεβήλωσης.

Υπάρχει η περίπτωση των συγκρουόμενων ιδεολογιών εκείνου που πράττει και του μνημείου το οποίο δημιουργήθηκε για να υπενθυμίζει συνεχώς μια συγκεκριμένη ιδεολογική προέλευση. Ο Λουί Αλτουσέρ ορίζει την ιδεολογία ως «το σύστημα των ιδεών, των παραστάσεων, που δεσπόζει στο πνεύμα ενός ανθρώπου ή μιας κοινωνικής ομάδας.»¹³⁸ Ορίζει επίσης διάφορους μηχανισμούς που αποκαλεί ιδεολογικούς, ως θεσμούς οι οποίοι εκφράζουν το εκάστοτε σύστημα ιδεών του κράτους. Τέτοιοι μπορεί να είναι το σχολικό σύστημα, μια θρησκεία ή ακόμη και ο θεσμός της οικογένειας.¹³⁹ Οι παραπάνω θεσμοί εγκαθιδρύονται και αποκτούν ενίοτε, εκτός από άυλη, και υλική ύπαρξη διαμέσου κάποιων μορφών πρακτικών, όπως για παράδειγμα η κατάθεση στεφάνων στις εθνικές επετείες, η οποία είναι εθιμοτυπική πρακτική.¹⁴⁰ Αντίστοιχα λοιπόν το μνημείο και κυρίως η ελεγχόμενη και επιβεβλημένη διατήρησή του στο δημόσιο χώρο αποτελεί την υλική έκφραση και μορφή μιας ιδεολογίας κα συνεπώς έναν ιδεολογικό μηχανισμό. Το ζήτημα της βεβήλωσης συνδέεται εδώ με τη διάσπαση της εθιμοτυπικής και

---

¹³⁸ Λουί Αλτουσέρ, *Θέσεις, Ιδεολογία και Ιδεολογικοί μηχανισμοί του Κράτους*, μτφ. Ξ. Γιαταγάνας, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σελ. 96

¹³⁹ Ο.π., Λουί Αλτουσέρ, *Θέσεις, Ιδεολογία και Ιδεολογικοί μηχανισμοί του Κράτους*, σελ. 83-4

¹⁴⁰ «...αυτές οι μορφές πρακτικής ρυθμίζονται από κάποιο τυπικό, χάρη στο οποίο κάθε πρακτική μεταγράφεται στην υλική ύπαρξη ενός ιδεολογικού μηχανισμού – έστω σε πολύ μικρό μέρος του: μια λειτουργία σ' ένα εκκλησάκι, μια ταφή, ένα μάτς σε κάποιον αθλητικό σύλλογο, μια σχολική μέρα, μια συνεδρίαση ή μια συγκέντρωση πολιτικού κόμματος κλπ.» Ο.π., Λουί Αλτουσέρ, *Θέσεις, Ιδεολογία και Ιδεολογικοί μηχανισμοί του Κράτους*, σελ. 105

αναμενόμενη συμπεριφοράς γύρω από και επί αυτού του μηχανισμού.

Αντίστοιχους μηχανισμούς σε μια πιο σύγχρονη εκδοχή, περιγράφει και ο Giorgio Agamben στο βιβλίο του *What is an apparatus*.¹⁴¹ Η έννοια του apparatus, η οποία είναι δανεισμένη από τον Michel Foucault¹⁴², περιγράφει κατά τον Agamben οτιδήποτε έχει τη δυνατότητα να αιχμαλωτίζει, να προσανατολίζει, να καθορίζει, να παρεμποδίζει, να μετατρέπει σε πρότυπα, να ελέγχει ή να ασφαλίζει χειρονομίες, συμπεριφορές, απόψεις ή συνδιαλέξεις ανθρώπων.¹⁴³ Έτσι πέρα από τους προφανείς θεσμούς που προάγουν τα παραπάνω όπως η φυλακή, το σχολείο, τα εργοστάσια και οι νόμοι, ο συγγραφέας αναφέρει αντίστοιχα πιο καθημερινά αντικείμενα και διαδικασίες όπως το κινητό τηλέφωνο, το στυλό, η λογοτεχνία, ακόμη και η ίδια γλώσσα και η χρήση της. Το μνημείο συγκαταλέγεται κατά τη γνώμη μας στις προφανείς εκφάνσεις της αρχιτεκτονικής ενός δημόσιου χώρου, απέναντι στις οποίες ο χρήστης παρακινείται σε μια τυπική συμπεριφορά.

Σε σχέση με τη συμπεριφορά του χρήστη, ο Derek Hook εξετάζει τον ίδιο το χώρο του μνημείου ως προς την υποκειμενικότητά του, ώστε να αντιληφθεί την αλληλεπίδραση αυτού με το υποκείμενο που βρίσκεται σε αυτόν τον 'προσωποποιημένο'

---

¹⁴¹ Giorgio Agamben, *What is an apparatus and other essays*, μτφ. D. Kishik, S. Pedatella, Stanford: Εκδόσεις Stanford University Press, 2009

¹⁴² Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and other writings, 1972-1977*, μτφ. C. Gordon, L. Marshal, J. Mepham, K. Sober, New York: Εκδόσεις C. Gordon, Pantheon Books, 1980, σελ. 194-6

¹⁴³ Ο.π., Giorgio Agamben, *What is an apparatus and other essays*, σελ. 14

χώρο, όπως τον αποκαλεί.¹⁴⁴ Το μνημείο είναι μια τεχνολογική “συσκευή” (με την έννοια του apparatus του Agamben) η οποία προσδίδει στο δημόσιο χώρο μια ταυτότητα προερχόμενη από την ιδεολογία που αντιπροσωπεύει. Κατά τον Hook, η συσκευή αυτή λειτουργεί ταυτόχρονα ως η ‘απενσαρκωμένη παρουσία’ (disembodied presence) μιας ιδεολογίας στο χώρο ή μιας πολιτικής άποψης αλλά και ως η ‘ενσαρκωμένη απουσία’ (embodied absence). Ενώ αποτελεί δηλαδή αντικείμενο με υλική υπόσταση αντιπροσωπεύοντας ενίοτε άυλα ιδανικά και αντιλήψεις, παρόλα αυτά ολοκληρώνεται νοηματικά μέσω της ενσώματης παρουσίας του (πολιτικού) υποκειμένου στο χώρο. Το υποκείμενο στην περίπτωση που τάσσεται ιδεολογικά ενάντια στο μνημείο, προκαλείται και υποβάλλεται από το ίδιο το μνημείο στον βανδαλισμό του. Επανερχόμαστε με αυτό το συλλογισμό στην αρχική σημασία της βεβήλωσης του Agamben όπου το μνημείο¹⁴⁵ και ο δημόσιος χώρος επιστρέφουν στην “κυριότητα” του χρήστη, υποκινώντας τον, κατά τις παραπάνω θεωρίες, να προβεί στην πράξη αυτή.

Καταγραφή αντισημιτικών βεβηλώσεων: η περίπτωση του νεκροταφείου Ιωαννίνων

---

¹⁴⁴ Derek Hook, “Monumental space and the uncanny”, *Geoforum*, τεύχος 36 (6), Elsevier Publications, 2005, σελ. 688-704

¹⁴⁵ Μια άλλη εκδοχή του μνημείου και της διαχείρισης της μνήμης αποτελεί το μνήμα ενός νεκρού προσώπου είτε αφανούς είτε σημαντικού και το συναντάμε στα όρια μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου, σε ορισμένες, χωροθετημένες περιοχές του σύγχρονου αστικού ιστού, τα νεκροταφεία.

Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδας διατηρεί αρχείο των συνολικών αντισημιτικών ενεργειών σε διάφορα μέρη της χώρας από το 1997 έως το 2013. Οι καταγεγραμμένες αναφορές περιλαμβάνουν μια γκάμα επιθέσεων από την πιο ευθεία μορφή λεκτικής βίας όπως συνθήματα -στο δημόσιο χώρο ή και σε ιδιωτικούς, όπως έξω από γραφεία σχετικά με τον ελληνικό εβραϊσμό- έως πιο σοβαρές καταστροφές εναντίον μνημείων, βεβηλώσεις σε νεκροταφεία και συναγωγές. Οι πόλεις όπου έχουν σημειωθεί και καταγραφεί τέτοιου είδους ενέργειες είναι κατά βάση εκείνες όπου έχουν ή είχαν προπολεμικά οργανωμένη κοινότητα και αξιόλογο εβραϊκό πληθυσμό. Η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα και η Ρόδος είναι από τις πόλεις με τον μεγαλύτερο αριθμό αντισημιτικών επιθέσεων ενώ από άποψη επιθέσεων εντός νεκροταφείων τα Ιωάννινα καταμετρά τις περισσότερες. Ακολουθούν η Αθήνα, τα Τρίκαλα και η Καβάλα. Επικεντρωνόμενοι στο ζήτημα των βεβηλώσεων ιερών χώρων, οι ενέργειες εναντίον εβραϊκών νεκροταφείων αποτελούν τον δεύτερο κατά σειρά στόχο, μετά τα εβραϊκά μνημεία τα οποία είναι ανοικτά στο χώρο, πιο εύκολα προσβάσιμα και πρόσφορο έδαφος.

Πέρα από την δημοσιογραφική καταγραφή των βεβηλώσεων από το Κ.Ι.Σ., στοιχεία για την γενικότερη τύχη των νεκροταφείων στη σύγχρονη εποχή, προέρχονται από τη διδακτορική διατριβή του αρχιτέκτονα Ηλία Μεσσίνα. Οι πληροφορίες που βασίζονται στην επιτόπια έρευνα του προηγούμενου αναφέρουν ότι «η καταπάτηση εβραϊκών νεκροταφείων και η ανοικοδόμηση τους είναι φαινόμενο το οποίο συναντάται, δυστυχώς, και σε άλλες

πόλεις της Ελλάδας, όπως Πρέβεζα, Άρτα, Καστοριά και αλλού.»¹⁴⁶ Στην Πρέβεζα συγκεκριμένα και έπειτα από επίσκεψη του αρχιτέκτονα το 1996, είχε ανοικοδομηθεί κτίριο γραφείων του Ι.Κ.Α. πάνω στο νεκροταφείο, ενώ οι γείτονες διατηρούν ακόμη στη μνήμη τους, τους τρεις τάφους που υπήρχαν στο σημείο. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μεσσίνας πως «στις περιπτώσεις αυτές τα νεκροταφεία τα οποία αρχικά βρίσκονται εκτός των ιστορικών κέντρων των πόλεων, καταλήγουν να περιτριγυρίζονται από οικοδομές, όταν οι πόλεις επεκτείνονται εκτός των προ του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου ορίων τους (Πρέβεζα, Δράμα). Σε ορισμένες περιπτώσεις όπου τα νεκροταφεία παραμένουν εκτός των ορίων των πόλεων, καταπατούνται από στρατιωτικές εγκαταστάσεις (Καστοριά, Άρτα).»¹⁴⁷ Τέλος, υπάρχουν και περιπτώσεις παραχώρησης των εκτάσεων των νεκροταφείων στους Δήμους, όπως στη Βέροια, το οποίο μετατράπηκε σε γήπεδο μπάσκετ.¹⁴⁸ Αντίστοιχη περίπτωση

---

¹⁴⁶ Ηλίας Μεσσίνας, *Οι συναγωγές στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με την ιστό της πόλης και την εβραϊκή συνοικία, συγκριτική μελέτη της ιστορίας και αρχιτεκτονικής των συναγωγών της Βορείου Ελλάδος, η θέση τους στην εβραϊκή συνοικία και η παρουσία τους στον πολεοδομικό ιστό από τον 15ο στον 20ο αιώνα, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Οκτώβριος 1998, σελ. 227*

¹⁴⁷ Ό.π., Ηλίας Μεσσίνας, *Οι συναγωγές στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με την ιστό της πόλης και την εβραϊκή συνοικία, συγκριτική μελέτη της ιστορίας και αρχιτεκτονικής των συναγωγών της Βορείου Ελλάδος, η θέση τους στην εβραϊκή συνοικία και η παρουσία τους στον πολεοδομικό ιστό από τον 15ο στον 20ο αιώνα, σελ. 227*

¹⁴⁸ Ό.π., Ηλίας Μεσσίνας, *Οι συναγωγές στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με την ιστό της πόλης και την εβραϊκή συνοικία, συγκριτική μελέτη της ιστορίας και αρχιτεκτονικής των συναγωγών της Βορείου Ελλάδος, η θέση τους στην εβραϊκή συνοικία και η παρουσία τους στον πολεοδομικό ιστό από τον 15ο στον 20ο αιώνα, σελ. 333*

αποτελεί και η έκταση του πάρκου όπως αναφέρθηκε για το νεκροταφείο στα Ιωάννινα.

Επιστρέφοντας στη λίστα των βεβηλώσεων του Κ.Ι.Σ και αναλύοντας εκτενέστερα τα δεδομένα των βεβηλώσεων στο νεκροταφείο των Ιωαννίνων, οι πιο έντονες και συχνές επιθέσεις συνέβησαν κατά το έτος 2009. Οι επιθέσεις αφορούν στο χρονικό διάστημα μεταξύ Ιανουάριο έως Ιούλιο και κάποιες από αυτές είχαν μικρή χρονική απόσταση μεταξύ τους. Οι βεβηλώσεις αυτές περιλαμβάνουν καταστροφές τάφων αλλά και βανδαλισμό του μνημείου του Ολοκαυτώματος που βρίσκεται επίσης στο χώρο του νεκροταφείου. Μετά τις πράξεις αυτές, ακολουθούν συνήθως οι δηλώσεις από τον πολιτικό χώρο, ενώ πάντοτε γίνεται μια μήνυση κατ' αγνώστων από την πλευρά της Κοινότητας, συνοδευόμενη από εκκλήσεις προς την αστυνομία και τις δημοτικές υπηρεσίες για εύρεση των υπευθύνων καθώς και για καλύτερη επιτήρηση του χώρου του νεκροταφείου.¹⁴⁹ Ακόμη ο τοπικός τύπος καταδικάζει τις ενέργειες εναντίον του ιστορικού αυτού χώρου για την πόλη των Ιωαννίνων και έχει κατά καιρούς αποκαλύψει στοιχεία που προκύπτουν από έρευνες σχετικά με το ποιοι είναι οι ένοχοι. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι δεν έχει συλληφθεί ποτέ κανείς.¹⁵⁰ Συγκεκριμένα αναφέρει ο πρόεδρος της Κοινότητας μετά την τρίτη κατά σειρά βεβήλωση το έτος 2009: «Είναι πρωτοφανής η χαλαρότητα με την οποία αντιμετωπίζουν τις συνεχείς επισημάνσεις και εκκλήσεις μας για αστυνόμευση του χώρου. Θέλουμε να επιστήσουμε την προσοχή σε όλους ότι δεν

---

¹⁴⁹ Ε. Εζρατή, Π. Ματαθία (επιμ.), *Τα Νέα μας*, τεύχος Ιούνιος 2009, Εκδόσεις Κ.Ι.Σ., σελ. 1

¹⁵⁰ Ο.π., Ε. Εζρατή, Π. Ματαθία (επιμ.), *Τα Νέα μας*, τεύχος Ιούνιος 2009, σελ. 1

γίνεται να συνεχιστεί αυτή η κατάσταση. Η πολιτεία είναι υποχρεωμένη να περιφρουρεί και τους ζωντανούς και τους νεκρούς».¹⁵¹

Οι καταγεγραμμένες αντισημιτικές ενέργειες και βεβηλώσεις στην πόλη των Ιωαννίνων είναι οι εξής:

15 Απριλίου 2002/ Βεβήλωση εβραϊκού νεκροταφείου: σπάσιμο 5 τάφων. Ανακοίνωση της κοινότητας και Δελτίο τύπου του Κ.Ι.Σ.

02 Αυγούστου 2003/ Βεβήλωση της συναγωγής. Επιστολή από το Κ.Ι.Σ.

09 Οκτωβρίου 2003/ Βεβήλωση εβραϊκού νεκροταφείου: νεοναζιστικά συνθήματα από τη Χρυσή Αυγή. Επιστολή Ι.Κ. Ιωαννίνων και Κ.Ι.Σ. προς υπουργό Δημόσιας Τάξης.

25 Φεβρουαρίου 2007/ Βεβήλωση εβραϊκού νεκροταφείου: σβάστικες στην πόρτα. Επιστολή από το Κ.Ι.Σ. προς υπουργό Δημόσιας Τάξης για μέτρα, δεδομένου ότι το συγκεκριμένο νεκροταφείο έχει επανειλημμένα βανδαλιστεί.

18 Ιανουαρίου 2009/ Βεβήλωση τριών τάφων στο εβραϊκό νεκροταφείο. Το Δημοτικό Συμβούλιο καταδίκασε τις ενέργειες.

16 Φεβρουαρίου 2009/ Βεβήλωση της πόρτας του εβραϊκού νεκροταφείου με σβάστικες.

---

¹⁵¹ Ο.π., Ε. Εζρατή, Ρ. Ματαθία (επιμ.), *Τα Νέα μας*, τεύχος Ιούνιος 2009, σελ. 1

24 Μαρτίου 2009/ Βεβήλωση της πόρτας του εβραϊκού νεκροταφείου με σβάστικες.

Στο μηνιαίο δωρεάν περιοδικό "Τα Νέα μας" το οποίο εκδιδόταν από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος, τα συμβάντα σχολιάστηκαν με καταδικαστικό ύφος: «Με "λοστούς και τσεκούρια" στο σκοτάδι ενάντια σε νεκρούς, σε επιτύμβιες πλάκες και θρησκευτικά σύμβολα.[...] Υπάρχουν εκπρόσωποι θεσμών που εκπέμπουν ένα λόγο απολύτως καταδικαστέο με κάθε κριτήριο και μιλάνε σαν να μην είναι αποτρόπαιο να βεβηλώνεις τάφους και θρησκευτικά σύμβολα της "άλλης" θρησκείας. Και το πιο βέβηλο και ανίερο από όλα είναι ότι οι ίδιοι εκπρόσωποι παράλληλα επικαλούνται τον... Θεό».¹⁵²

02 Ιουνίου 2009/ Καταστροφές σε έξι τάφους εντός του εβραϊκού νεκροταφείου και καταστροφή του μνημείου Ολοκαυτώματος.

«Η νέα βεβήλωση είναι μια ακόμη συνέπεια της πρόσφατης δικαστικής αθώωσης συγγραφέα οπαδού του Ναζισμού, ο οποίος προέτρεπε στην εκδήλωση βιαιοτήτων σε βάρος του εβραϊκού στοιχείου της Ελλάδος.[...] Ο πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. κ. Μωϋσής Κωνσταντίνης, σε δηλώσεις του σε δημοσιογράφους από την Ελλάδα και το εξωτερικό, μεταξύ άλλων ανέφερε: "Οι εβραίοι

---

¹⁵² Άννα Φραγκουδάκη, "Με λoστούς και τσεκούρια", Βιβλιοδρόμιο, *Τα Νέα*, δημοσίευση 18.07.2009, (<http://www.tanea.gr/news/culture/books/article/4527326/?iid=2>, τελευταία επίσκεψη 09.06.2015) και *Τα Νέα μας*, τεύχος Σεπτέμβριος 2009, Εκδόσεις Κ.Ι.Σ., σελ. 6

τιμών τους νεκρούς, όπως τους τιμούσαν και οι αρχαίοι Έλληνες. Απορώ με εκείνους που σήμερα δεν σέβονται την ιερότητα των νεκρών.»¹⁵³

09 Ιουλίου 2009/ Βεβήλωση δυο τάφων του εβραϊκού νεκροταφείου. Επιστολή του ΚΙΣ στον Νομάρχη, το Δήμαρχο και τον Αστυνομικό Διευθυντή Ιωαννίνων και Ηπείρου.

Απάντηση της Αστυνομικής Διεύθυνσης Ιωαννίνων: «Σε επιστολή της προς το Κ.Ι.Σ., η Αστυνομική Διεύθυνση Ιωαννίνων ενημερώνει ότι από τις 3.6.09 (μετά δηλαδή το βανδαλισμό του Ιουνίου), διατάχθηκε η φρούρηση του νεκροταφείου κατά το νυχτερινό ωράριο και η επιτήρηση από πεζές περιπολίες κατά το υπόλοιπο χρονικό διάστημα της ημέρας. Επίσης, στην επιστολή επισημαίνεται η ανάγκη επισκευής τμήματος του περιμετρικού τοίχου και τοποθέτησης συστήματος ασφαλείας...»

Η ιστοσελίδα www.ioanninatoday.gr δημοσίευσε δήλωση του πρόεδρου της Ι.Κ. Ιωαννίνων κ. Μωϋσή Ελισάφ στην οποία αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι οι επανειλημμένες βεβηλώσεις του εβραϊκού νεκροταφείου της πόλης μας είναι έργο ακροδεξιών φασιστικών συμμοριών. Οι μέσα σε λίγους μήνες πολλαπλοί βανδαλισμοί με εκτεταμένες καταστροφές τάφων και μνημείων στο κέντρο της πόλης μπορεί να μην είναι άσχετοι με τη γενικότερη πολιτική κατάσταση και την άνοδο της ακροδεξιάς που με πρόσχημα την "ασφάλεια" των πολιτών πρωτοστατεί στην αναβίωση μιας ιδεοληπτικής γλώσσας

---

¹⁵³ Ο.π., Τα Νέα μας, Ιούνιος 2009, σελ. 7

*με την καλλιέργεια φοβικών συνδρόμων κατά των μεταναστών, των αλλόθρησκων, των ξένων, των γενικώς "μη δικών μας"».*¹⁵⁴

_ Απρίλιος 2012/ Βεβήλωση της πόρτας του εβραϊκού νεκροταφείου με σβάστικες.

---

¹⁵⁴ *Τα Νέα μας*, Αύγουστος 2009, Εκδόσεις Κ.Ι.Σ., σελ. 2

ΑΠΟΜΑΓΝΗΤΟΦΩΝΗΣΕΙΣ / ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Αλέκος Ράπτης, ερασιτέχνης ιστορικός, αρθρογράφος

συζήτηση με Σάρρα Μάτσα_ 27/01/2015

Αλέκος Ράπτης: Ξέρεις πότε γίνονται (σσ. οι βεβηλώσεις); Όποτε γινόταν στο Λίβανο και στην Παλαιστίνη οδομαχίες και κανένας αεροπορικός βομβαρδισμός...

Σάρρα Μάτσα: Οπότε συσχετίζονται εσείς λέτε...

A.P.: Βέβαια, ναι...

Σ.Μ.: Γιατί είχαν γίνει συνεχόμενες βεβηλώσεις κάποιο διάστημα; Επίσης αυτό που παρατήρησα, αναλύοντας το αρχείο των βεβηλώσεων από το ΚΙΣ, είναι ότι οι περισσότερες έγιναν στα Γιάννενα, για ποιο λόγο;

A.P.: Γιατί έχουμε Πανεπιστήμιο...

Σ.Μ.: Το Πανεπιστήμιο τι σχέση έχει;

A.P.: Υπάρχουν ακροδεξιές ομάδες που συγκρούονται με την άκρα αριστερά. Γι' αυτό και τους χάνουμε. Αυτοί είναι προσωρινοί κάτοικοι που βεβηλώνουν γιατί κανένας Γιαννιώτης δεν θα διανοούνταν να πάει μέσα στο εβραϊκό νεκροταφείο και να κάνει

κάτι τέτοιο. Μπορεί να έχει στοιχεία αντισημιτισμού, αλλά δε σημαίνει ότι θα πάει στο νεκροταφείο να σπάσει πλάκες.

Σ.Μ.: Για ποιο λόγο γίνονται οι βεβηλώσεις; Γίνονται για να ακουστούν ή για να ενισχύσουν το αίσθημα του πατριωτισμού αυτού που βεβηλώνει;

Α.Ρ.: Εφαρμόζουν πρακτικά αυτά που πρεσβεύει η ιδεολογία τους, προσαρμόζοντάς τα στα τοπικά δεδομένα, με την ανοχή των ντόπιων.

Σ.Μ.: Ποιες πράξεις μπορούν να οριστούν σαν βεβηλώσεις; Δηλαδή υπάρχουν κατά τη γνώμη μου οι βεβηλώσεις σαν αυτές που καταγράφετε εσείς και υπάρχουν και βεβηλώσεις που δεν σχετίζονται με σύμβολα. Διότι είναι διαφορετικό να βεβηλώνεις ένα σύμβολο με το σύμβολο στο οποίο πιστεύεις και άλλο να καταστρέφεις μια περιουσία ή ένα μνήμα το οποίο εκ των πραγμάτων είναι ένα προσωπικό μνημείο. Δε μιλάμε για μνημείο του Ολοκαυτώματος αλλά για ένα μνημείο των προγόνων του καθενός.

Α.Ρ.: Στην προκειμένη περίπτωση, το εβραϊκό νεκροταφείο για την Γιαννιώτικη κοινωνία, έχει διπλή αξία. Αφενός, έχει ιστορική αξία αφού οι τάφοι είναι εκεί από το 1200 και βρίσκονται στη θέση τους και αφετέρου δεν έχει να κάνει μόνο με την εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων αλλά είναι και ένα πολιτισμικό μνημείο. Ναι μεν είναι τόπος λατρείας όπως είναι η συναγωγή αλλά είναι και ένα μνημείο το οποίο καταδεικνύει και την παρουσία της κοινότητας στην πόλη στο πέρασμα των αιώνων από τα χρόνια των ρωμαϊκών κτήσεων. Δεν είναι μόνο ότι πραγματοποιείται

επομένως μια βεβήλωση σε ένα ταφικό μνημείο μιας κοινωνικής ομάδας αλλά συνδέεται και με την ιστορική παρουσία της κοινότητας. Τέτοιες πράξεις συνεπώς εκτός του ότι είναι αντιδημοκρατικές, αντικοινωνικές και βάρβαρες, είναι ακόμη προσβολή στους 2000 Γιαννιώτες εβραίους, θύματα του πολέμου. Είναι ύβρης για την τοπική κοινωνία.

Σ.Μ.: Σαν λύση, η επιτήρηση και η αστυνόμευση πιστεύετε ότι θα ήταν αποτελεσματική;

Α.Ρ.: Πρακτικά είναι αδύνατη η επιτήρηση αλλά και αδιανόητο να επιτηρείται ένα ταφικό μνημείο. Οι ίδιοι οι πολίτες θα πρέπει να αποτρέψουμε τέτοιους βανδαλισμούς.

Σ.Μ.: Αυτή είναι δηλαδή λάθος πρακτική ακόμη και της κοινωνίας;

Α.Ρ.: Ναι, θα πρέπει να καταδειχθούν τα εγκλήματα αυτά από την κοινωνία.

Σ.Μ.: Βέβαια, για το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας δεν θεωρούνται ιερά αυτά τα σύμβολα, οπότε και η βεβήλωσή τους δεν τους απασχολεί απαραίτητα. Αν γινόταν μια επίθεση στο χριστιανικό νεκροταφείο από εβραίους, ενδεχομένως να υπήρχε πιο έντονη αντίδραση.

Α.Ρ.: Υπάρχει πάντα στο πίσω μέρος του μυαλού του κάθε νεοέλληνα ο αντισημιτισμός. Χαρακτηριστικό είναι πως στη Θεσσαλονίκη όπου θανατώθηκαν 80.000 ντόπιοι εβραίοι, τα περιουσιακά τους στοιχεία διασκορπίστηκαν και διαρπάχτηκαν από τους ίδιους τους χριστιανούς γείτονές τους. Στα Γιάννενα

είχαμε ένα αντίστοιχο φαινόμενο όταν από τα 700 εμπορικά μαγαζιά στα Γιάννενα μετά το τέλος του πολέμου δεν επιστράφηκε τίποτα, ούτε στους ίδιους ούτε στην κοινότητα.

Όσον αφορά στο εβραϊκό νεκροταφείο Ιωαννίνων, η κοινότητα έχει απολέσει ένα σημαντικό τμήμα της αρχικής της έκτασης λόγω της καταπάτησης των ιδιωτών οι οποίοι έχουν οικειοποιηθεί το χώρο και έχουν χτίσει κατοικίες στον περίγυρό του με την ανοχή της δημοτικής αρχής και της πολιτείας. Υπάρχει η αντίληψη ότι αυτές οι εκτάσεις δεν είναι των ντόπιων εβραίων, επομένως οι καταπατήσεις είναι θεμιτές. Μάλιστα, στη δεκαετία του '90 είχε προταθεί η απαλλοτρίωση αυτής της έκτασης και η μεταφορά του νεκροταφείου σε μια άλλη περιοχή εκτός πόλης για τον αριθμό ατόμων που έχουν απομείνει πια. Έτσι συντηρείται όμως μια συγκεκριμένη ιδεολογία...

Σ.Μ.: Υπάρχει άρα η εντύπωση ότι ειδικά μέσα στην πόλη το νεκροταφείο είναι μιάσμα...

Α.Ρ.: Ακριβώς. Αυτή είναι η «δημοκρατική» έκδοση της βεβήλωσης. Αντίστοιχα, στη Θεσσαλονίκη ξηλώθηκαν οι πλάκες του νεκροταφείου και βεβηλώθηκε ο χώρος από τις κατοχικές δυνάμεις στη διάρκεια του πολέμου, και πάνω σε αυτό το ταφικό μνημείο το οποίο ήταν τεράστιας πολιτισμικής αξίας, οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις δημιούργησαν το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Και μάλιστα ολόκληροι διάδρομοι έχουν κατασκευαστεί με τις ταφικές πλάκες θυμάτων.

Σ.Μ.: Σχετικά με το τελευταίο συμβάν στο γαλλικό περιοδικό Charlie Hebdo, θεωρείτε πως είναι βεβήλωση η προσβολή της απεικόνισης του Θείου;

Α.Ρ.: Είμαι ενάντια στην ισλαμική τρομοκρατία, όπως η επίθεση που έγινε. Το συγκεκριμένο περιοδικό παρεμπιπτόντως έχει σατιρίσει όλους, τους ραβίνους, τον πάπα... Δεν το θεωρώ βεβήλωση.

Σ.Μ.: Ενδιαφέρων αυτός ο διαχωρισμός.

Α.Ρ.: Το κοράνι θεωρεί βεβήλωση την κοροϊδία του προσώπου του Αλλάχ, όμως δεν θεωρώ ότι πρέπει να οδηγούμαστε σε τέτοιου είδους ενέργειες. Όταν είσαι οικονομικός μετανάστης σε μια δημοκρατική χώρα δυτικού πολιτισμού, οφείλεις να συνταχθείς με τις τοπικές αντιλήψεις και να σεβαστείς τα πρότυπα της εκάστοτε κοινωνίας. Όπως για παράδειγμα η απαγόρευση της μπούργκας από τον Σαρκοζύ...

Ματαθίας Βαρούχ, πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Τρικάλων¹⁵⁵

συζήτηση με Σάρρα Μάτσα και Αφροδίτη Μαραγκού_ 21/12/2014

---

¹⁵⁵ Η κοινότητα αριθμεί 40 μέλη συνολικά σήμερα.

Σάρρα Μάτσα:.....Ξέρω ότι και εδώ έχουν γίνει πάρα πολλές βεβηλώσεις

Ματαθίας Βαρούχ: Έχουν γίνει... Τώρα βέβαια έχουν σταματήσει, έχουμε χρόνια που δεν έχουμε... Δηλαδή περισσότερο όταν ήταν το στρατόπεδο εδώ πέρα, πήγαιναν πολλοί στρατιώτες εκεί πάνω, ναρκομανείς, και έβρισκαν, ησύχαζαν, πολλούς πετύχαμε και μέσα δηλαδή. Δεν μπορώ να πω ότι υπήρχαν οργανωμένα ασ πούμε, όπως έγινε στα Γιάννενα που....

Σ.: Στα Γιάννενα έχουν γίνει πάρα πολλές ναι...

M.B.: Δεν ξέρω, εμείς βέβαια, αυτά τα πράγματα δε....

Σ.: Δεν τα αξιολογείτε...

M.B.: Όχι, δεν τα μεγεθύνουμε κιόλας, γιατί όσο τα παρουσιάζεις τόσο χειρότερα είναι.

Αφροδίτη Μαραγκού: Παίρνουν και μεγαλύτερη έκταση...

Σ.Μ.: Νομίζω ότι ένας λόγος που γίνονται είναι για να ακουστούν...

M.B.: Για να ακουστούν, ακριβώς. Αλλά εμείς διαπιστώσαμε ότι ήταν και πολλοί ναρκομανείς. Τώρα, ο δήμαρχος έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για το νεκροταφείο [...] Τώρα εμείς τι θέλουμε εκεί πέρα: Το νεκροταφείο, επειδή εμείς δεν μπορούμε να το συντηρήσουμε, γίνεται μια προσπάθεια από την κοινότητα αλλά, ξέρεις τώρα, είναι δύσκολο, όχι μόνο οικονομικά αλλά και να

μπορέσει να συντονιστεί μια ομάδα γιατί δεν είμαστε, δυο άνθρωποι είμαστε, γιατί από τα 40 άτομα, υπερήλικες είναι οι περισσότεροι...[...] Τώρα εμείς θέλουμε περισσότερο συντήρηση, γιατί πραγματικά υπάρχουν τάφοι εκεί πέρα που είναι πολύ παλιοί.

A.M.: Να ρωτήσω, εμείς εντάξει, το γνωρίζουμε, δηλαδή εγώ μεγάλωσα εδώ ξέρω που είναι το νεκροταφείο, δεν έχω πάει βέβαια ποτέ, είναι ανοιχτό;

M.B.: Κοίταξε, έχουμε μια πόρτα που την κλείνουμε, την κλειδώνουμε, γιατί δεν γίνονται επισκέψεις, δεν είναι όπως το άλλο, κατάλαβες... Εμείς θέλουμε τη συντήρηση λίγο να αναλάβει κατά κάποιο τρόπο....

Σ.Μ.: Γιατί υπάρχουν και ιστορικά μνημεία...

M.B.: Ναι, υπάρχουν. Και εμείς θέλουμε να το συνδέσουμε τώρα... Έρχονται από το Ισραήλ κρουαζιερόπλοια και λοιπά και μπορούν να συνδυάσουν εκδρομή ενώ πάνε στα Μετέωρα να συνδυάσουν και μια εδώ πέρα, να το δουν έτσι το πράγμα...[...] Τώρα βέβαια, υπάρχει ένα πρόβλημα εκεί πέρα, γιατί με τη διάνοιξη του περιφερειακού δρόμου που πάει στα Γιάννενα, σχεδόν κινδυνεύει να καταρρεύσει μια πλευρά, βέβαια αυτό είναι ένα θέμα γενικό της περιφέρειας αλλά θέλει να ενδιαφερθεί κι ο δήμος τώρα...[...]

Σ.Μ.: Όποτε εσείς θεωρείτε ότι αυτές οι όποιες επιθέσεις δεν είχαν γίνει με κάποιον οργανωμένο σκοπό...

M.B.: Δεν νομίζω... Δεν υπάρχει στα Τρίκαλα και αντισημιτισμός, είναι χαλαρά τα πράγματα, όπως και στη Λάρισα δηλαδή, δεν είναι έντονο το φαινόμενο...

Σ.Μ.: Το πιο έντονο ήταν στα Γιάννενα...

M.B.: Στα Γιάννενα δεν ξέρω τώρα, πιθανόν λίγο το πανεπιστήμιο, δεν ξέρω γιατί στα Γιάννενα...

Σ.Μ.: Επειδή είχα πάει στο Κ.Ι.Σ. για να μου δώσουν ένα αρχείο που έχουν καταγεγραμμένο με τις βεβηλώσεις από το '98. Και υπήρχε κάποιος ο οποίος είχε φτιάξει συγκεκριμένο αρχείο για τις βεβηλώσεις στα Γιάννενα και υπήρχαν από τον τύπο διάφορα άρθρα που είχε μαζέψει ο ίδιος, που υποστήριζαν ότι είχαν γίνει (οι βεβηλώσεις) και με τη βοήθεια της αστυνομίας. Δηλαδή ότι έκαναν τα στραβά μάτια ή ότι εκείνος που περιπολούσε τη νύχτα δεν είχε άλλοθι κτλ. Εσείς εδώ δεν κάνετε ούτε μήνυση εναντίον αγνώστων;

M.B.: Κοίταξε, κάποτε πριν από πολλά χρόνια, έγινε και μάλιστα ένας βουλευτής έκανε μια υπερώτηση τότε στη Βουλή, υπήρχε μια αστυνόμευση, βέβαια θέλουμε να υπάρχει κάποιος φωτισμός, δεν υπάρχει φωτισμός εκεί πέρα, αυτό θέλουμε τώρα. Να υπάρχει ένας φωτισμός, μια συντήρηση γιατί υπάρχουν αυτά τα χόρτα που κόβουμε κάθε τόσο, μια υπηρεσία του δήμου αν μπορούσε να καλύψει αυτά τα πράγματα, να διατηρηθεί. Και να είναι και ο δήμος σ' αυτό γιατί είναι ένα μνημείο της πόλης αυτό. [...] Δεν έχουν γίνει όμως πολλά... Δηλαδή πριν 10 χρόνια, την τελευταία πενταετία δεν νομίζω ότι έχουν γίνει και αφού κάτι δεν επαναλήφθηκε, ας το ξεχάσουμε. Γιατί όταν γίνεται κουβέντα

συνέχεια ξέρεις... Γιατί νομίζουν ότι υπάρχουν και χρήματα μέσα... Δηλαδή αυτές τις εντυπώσεις έχει ο κόσμος, πολλοί κάνουν κι αυτά... Αλλά δεν είναι αυτό το πράγμα, οι περισσότεροι ήταν ναρκομανείς που πηγαίνουν εκεί πέρα... "Η ζευγαράκια πήγαιναν, κατάλαβες; Τώρα αν βγεις στο δρόμο, θα δεις...[...]

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ PROJECT

- **Κεντητοί χάρτες πόλης Ιωαννίνων (19^{ος} – 20^{ος} αι.)**

«Πρακτική σημασία του νερού για την εβραϊκή κοινότητα

Η μεταξουργία και υφαντουργία ήδη από την αρχαιότητα και βυζαντινή εποχή ήταν από τις κυριότερες απασχολήσεις των εβραίων της Ελλάδας. Παραδείγματος χάριν, τον 12ο αιώνα, ο Βενιαμίν από την Τουδέλα της Ισπανίας αναφέρεται στην σημαντική κοινότητα της Θήβας, η οποία αριθμούσε 2.000 εβραίους και της οποίας η κυριότερη ασχολία ήταν η μεταξουργία και τα πορφυρά υφάσματα. Πολύ αργότερα, τον 17ο αιώνα, γίνεται αναφορά από τον Εβλιγιά Τσελεμπί για την εβραϊκή κοινότητα της Βέροιας, της οποίας η κύρια απασχόληση είναι η υφαντουργία. Η απασχόληση με την υφαντουργία πρέπει να είναι και ο λόγος του μεγάλου αριθμού των νερόμυλων που διαθέτει η κοινότητα πάνω στον ποταμό Τριπόταμο, οι οποίοι χρησίμευαν, εκτός του αλέσματος των δημητριακών, για την επεξεργασία του λιναριού και το τελευταίο στάδιο της επεξεργασίας των ταπέτων. Η χρήση του νερού για τη μεταξουργία και την υφαντουργία, απασχολήσεων αποκλειστικά των εβραίων, μπορεί να μας οδηγούν στο συμπέρασμα της μεγάλης πρακτικής σημασίας που

είχε το νερό για την εβραϊκή κοινότητα από την αρχαιότητα, τη βυζαντινή περίοδο και κατά την τουρκοκρατία.»¹⁵⁶

- **Συνητεύξεις σε κασέτες**
- **Προβολή video**

---

¹⁵⁶ Ηλίας Μεσσίνας, *Οι συναγωγές στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με την ιστό της πόλης και την εβραϊκή συνοικία, συγκριτική μελέτη της ιστορίας και αρχιτεκτονικής των συναγωγών της Βορείου Ελλάδος, η θέση τους στην εβραϊκή συνοικία και η παρουσία τους στον πολεοδομικό ιστό από τον 15ο στον 20ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Οκτώβριος 1998, σελ. 16-17

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εβραϊκή Κοινότητα Ιωαννίνων

Άντρη Αναστασίου, *Οι Εβραίοι των Ιωαννίνων κατά το Μεσοπόλεμο: Κοινωνική, Οικονομική και Πολιτισμική προσέγγιση της Ρωμανιώτικης Κοινότητας*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2013

Ευτυχία Νάχμαν, *Γιάννενα, Ταξίδι στο Παρελθόν*, Αθήνα : Εκδόσεις TALOS, 1996

<https://egiannina.wordpress.com/2012/02/13/η-γιαννιώτικη-ισραηλιτική-κοινότητα>

Γεώργιος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Εκδόσεις Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 2005

http://el.wikipedia.org/wiki/Ανδρόνικος_Β΄_Παλαιολόγος

Steven Bowman, *The Jews of Byzantium 1204-1453 (Judaic Studies Series)*, University of Alabama Publishers, 1985

Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, Φιλαδέλφεια: Cadmus Press, 1990

Ιωάννης Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα (Τόμος Β')*, τεύχος 1, Εκδότης Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, 1993

Κωνσταντίνος Κουλίδας, *Τα Γιάννινα που έφυγαν (Συνοικίες-Τοπωνύμια-Ιεροί Ναοί-Μοναστήρια)*, Ιωάννινα, 2010

Leah Bornstein-Makovetsky, "The Social and Communal Organization of the Jewish Communities in Epirus during the Sixteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, τόμος 6, τεύχος 2, 1991

Βασίλης Κραφίτης, *Η ιστορία των Ιωαννίνων, Θ' αιώνας μέχρι το 1913*, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 1988

Annette Fromm, *We are few: Folklore and Ethnic Identity of the Jewish Community of Ioannina, Greece*, Εκδόσεις Lexington Books, 2007

Αθανάσιος Ψαλίδας, *Τοπογραφία των Ιωαννίνων*, ανάτυπο από τον Β' τόμο του Νέου Κουβαρά, Αθήνα, 1966

Γιάννης Κανετάκης, *Το Κάστρο: η συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, Αθήνα: Έκδοση Τεχνικού Επιμελητηρίου, 1994

Γιάννης Παπαϊωάννου, "Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων και η ιστορία της", *Χρονικά*, Τόμος ΚΣΤ', Τεύχος 184, Εκδόσεις Κ.Ι.Σ., Μάρτιος-Απρίλιος 2003

Ιωάννης Νικολαΐδης, "Ένα επεισόδιο μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων στα Γιάννινα στα μέσα του 19ου αιώνα", *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τόμος Α', Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1979

Κωνσταντίνος Φωτόπουλος, «Παλιές Γιαννιώτικες μικροϊστορίες, Μια σύγκρουση Χριστιανών κ' Εβραίων», Ανάπτυξη της *Ηπειρωτικής Εστίας*, τεύχος 203-204, Ιωάννινα, 1969

Σπύρος Λουκάτος, "Το βιλαέτι των Ιωαννίνων(Ηπείρου) στα χρόνια της Απελευθέρωσης του από τον Οθωμανικό ζυγό.1910-1913", *Γιάννινα-Ήπειρος.19ος-20ος αι. Ιστορία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου, Γιάννινα, 1993

Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στην νεότερη Ελλάδα, Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, επιμ. Έ. Αμυλήτου, Δ. Τουλάτου, μτφ. Γ. Σαρατσιώτης, Εκδόσεις Πόλις, 2004

Ιωάννης Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, τόμος ΣΤ' 1925 – 1926, Ιωάννινα 1994

Tsur Ehrlich, "The Last Romaniotes of Yannina", *Segula - The Jewish Journey through History*, τεύχος Δεκέμβριος 2010

Ιωάννης Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, τόμος Θ' 1933-1935, Ιωάννινα, 1996

Katherine Elizabeth Fleming, *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, μτφ. Ν. Γάσπαρης, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, 2009

Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν Διωγμώ, Η εικόνα του Εβραίου στη Λογοτεχνία, Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1998

George Themistocles Mavrogordatos, *Stillborn republic: Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley / Los Angeles: University of California Press, 1983

Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*, London: HarperCollins, 2004

Moishe Postone, *Οι Ιστορικοί και το Ολοκαύτωμα*, επιμ. Σ. Μιχαήλ, μτφ. Α. Φωτάκης, Ιωάννινα: Εκδόσεις Ισνάφι, 2006

Η Γενοκτονία στην περίπτωση της Κοινότητας των Ιωαννίνων

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, Μνημεία και Μνήμες*, Αθήνα, Ιανουάριος 2007

Στάνλεϋ Πέϊν, *Η ιστορία του Φασισμού, 1914-1945*, μτφ. Κ. Γεώργμας, Αθήνα: Εκδόσεις Φιλίστωρ, 1995

Δήμητρα Μακρυνιώτη, "Εισαγωγή: κοινωνικές και πολιτικές μορφές διαχείρισης της θνητότητας", *Περί θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, επιμ. Δ. Μακρυνιώτη, μτφ. Κ. Αθανασίου, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος, 2008

Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες, Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2005

<http://archive.efsyn.gr/?p=184829> (Τελευταία επίσκεψη 04.06.2015)

Κεντρική ομιλία του Χάγκεν Φλάισερ στην Ημέρα Μνήμης Μαρτύρων και Ηρώων Ολοκαυτώματος, συναγωγή Αθηνών, 27/1/2011

Αλ. Παπαχελάς, Τ. Τέλλογλου, Σ. Παπαϊωάννου (παρουσίαση-έρευνα), *Νέοι Φάκελοι*, Αθήνα: παραγωγή LYNX Productions για τον ΣΚΑΙ, προβολή 29 Ιανουαρίου 2008

Παναγούλα Μπακόλα, *Παλαιά Γιάννινα, Αναμνήσεις-Στοχασμοί*, Αθήνα-Γιάννινα: Εκδόσεις Δωδώνη, 1998

Christoph U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II, Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας*, επιμ. Ε. Τορόση, μτφ. Σ. Γεωργαλλίδη, Α. Νέττας, Α. Παντίδη, Θ. Παντίδης, Ιωάννινα: Εκδόσεις Ισνάφι, 2008

Zygmunt Bauman, "Η νεωτερικότητα και το Ολοκαύτωμα", *Περί θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, επιμ. Δ. Μακρυνιώτη, μτφ. Κ. Αθανασίου, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος, 2008

Judith Butler, "Βία, πένθος και πολιτική", *Περί θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, επιμ. Δ. Μακρυνιώτη, μτφ. Κ. Αθανασίου, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος, 2008

Οντέτ Βαρών, "Μια σιωπή των γραπτών πηγών", *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 52-53, 1994

Οι εβραϊκές περιουσίες

Απ. Τζελέτας, Αλ. Παπαδόπουλος (παρουσίαση-έρευνα), *Μυθιστορίες*, Ιωάννινα: Εξωτερική παραγωγή για την ΙΤV Ιωάννινα, προβολή 16 Μαΐου 2008

Ταφικές Συνήθειες

http://www.cohen.gr/newsite/index.php?option=com_content&view=article&id=988:2010-03-14-08-43-14&catid=35:jewdaism&Itemid=59

<https://abravanel.wordpress.com/2010/02/07/jewish-burrial-customs-evraikes-kideies/>

Μωυσής Εσδράς, *Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας, πριν και μετά το Ολοκαύτωμα*, Λάρισα: Εκδόσεις Μελανός Α.Ε., 2000

Marilyn Yalom, *Τα αμερικάνικα νεκροταφεία, 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, μτφ. Κ. Χαλμούκου, Εκδόσεις Άγρα, 2010

Εβραϊκό νεκροταφείο Ιωαννίνων

Grand Dictionnaire encyclopedique Larousse, Εκδόσεις Libraire Larousse, τόμος 1, 1982

Ευαγγελία Ντάτση, "Ένας άγνωστος πολεοδομικός χάρτης των Ιωαννίνων του 1902", Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας *Ήπειρος 15ος – 20ος αιώνας*, Γιάννινα: Εκδόσεις Πνευματικού Κέντρου Δήμου Ιωαννιτών, 1985

Μισέλ Βοβέλ, *Ο θάνατος και η Δύση, από το 1300 ως τις μέρες μας*, τόμος Β', επιμ. Κ. Κουρεμένος, μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη, 2000

Μωυσής Ελισάφ, *Πρωινά Νέα*, Πέμπτη 1 Δεκεμβρίου 2005 (προσωπικό αρχείο Αλέκου Ράπτη)

Ιερότητα ταφικών χώρων - Μεσαίωνας

Φίλιπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμωμένων Ι*, μτφ. Θ. Νικολαΐδης, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιοπωλείου της "Εστίας", 1997

Fr. Eygun, L. Levillain, *Hypogee des Dunes a Poitiers*, Έκδοση του Δήμου του Poitiers και της Societe des antiquaires de l' Ouest, 1964

Φιλίπ Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου, η εποχή των κοιμωμένων II*, μτφ. Θ. Νικολαΐδης, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 1991

Βεβήλωση, καταγραφή αντισημιτικών ενεργειών

Λουί, Αλτουσέρ, *Θέσεις, Ιδεολογία και Ιδεολογικοί μηχανισμοί του Κράτους*, μτφ. Ξ. Γιαταγάνας, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 1983

Ε. Εζρατή, Ρ. Ματαθία (επιμ.), *Τα Νέα μας*, τεύχος Ιούνιος 2009, Εκδόσεις Κ.Ι.Σ.

Ηλίας Μεσσίνας, *Οι συναγωγές στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με την ιστό της πόλης και την εβραϊκή συνοικία, συγκριτική μελέτη της ιστορίας και αρχιτεκτονικής των συναγωγών της Βορείου Ελλάδος, η θέση τους στην εβραϊκή συνοικία και η παρουσία τους στον πολεοδομικό ιστό από τον 15ο στον 20ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Οκτώβριος 1998

Άννα Φραγκουδάκη, "Με λοστούς και τσεκούρια", Βιβλιοδρόμιο, *Τα Νέα*, δημοσίευση 18.07.2009, (<http://www.tanea.gr/news/culture/books/article/4527326/?iid=2>, τελευταία επίσκεψη 09.06.2015)

Τεγόπουλος Φυτράκης, *Μείζον Ελληνικό Λεξικό*, επιμ. Β. Μανδάλα, Ε. Μακρυγιάννη, Αθήνα: Εκδόσεις Αρμονία, 1999

Τα Νέα μας, τεύχος Αύγουστος 2009, Εκδόσεις Κ.Ι.Σ.

Τα Νέα μας, τεύχος Σεπτέμβριος 2009, Εκδόσεις Κ.Ι.Σ.

Giorgio Agamben, *Βεβηλώσεις*, μτφ. Π. Τσιαμούρας, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα, 2006

Giorgio Agamben, *What is an apparatus and other essays*, μτφ. D. Kishik, S. Pedatella, Stanford: Εκδόσεις Stanford University Press, 2009

Derek Hook, "Monumental space and the uncanny", *Geoforum*, τεύχος 36 (6), Elsevier Publications, 2005, σελ. 688-704

Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and other writings, 1972-1977*, μτφ. C. Gordon, L. Marshal, J. Mepham, K. Sober, New York: Εκδόσεις C. Gordon, Pantheon Books, 1980

epirusgate.blogspot.com, 31 Ιουλίου 2009 (προσωπικό αρχείο Αλέκου Ράπτη)